JO. DANIELIS SCHOEPFLINI

CONSIL. REG. AC FRANCIÆ HISTORIOGR.

VINDICIÆ TYPOGRAPHICÆ

ARGENTORATI

Apud JOH. GOTHOFREDUM BAUER, Bibliopol.

M DCC LX.

CAROLO
THEODORO
COMITI PALATINO
AD RHENUM
ELECTORI GERMANIÆ
MUSARUM RHENENSIUM
STATORI
PALATINARUM
RESTAURATORI
OMNIUM
CULTORI
PRINCIPI OPTIMO
PIO FELICI.

ELENCHUS CAPITUM.

CAP. IX.

Reliqua Gutenbergii fata.

CAP. X.

Gutenbergii Successores Argentinæ usque ad Sec. XVI.

CAP. XI.

Typographi Alsatiæ extra Argentoratum.

CAP. XII.

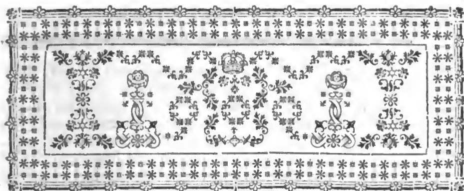
Typographi Alsatæ extra Alsatiam.

SPECIMINA PRIMITIARUM
TYPOGRAPHIÆ ARGENTINENSIS.

Tab.

1. Liber de Miſeria humanæ conditionis 1448.
2. Soliloquium Hugonis Anni incerti.
3. Mentelii Biblia 1466.
4. Mentelii Aſtexanus 1469.
5. Eggeſteinii Biblia 1468.
6. Eggeſteinii Officia Ciceronis 1472.
7. P. Schœfferi Calligraphiæ Specimen 1449.

VINDICIÆ

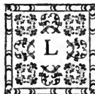

VINDICIÆ TYPOGRAPHICÆ.

CAPUT I.

NOTITIA PRÆVIA.

§. I.

ITERAS mobiles, ſculptas vel fuſas, in paginam componere; paginæ compoſitæ illinere colorem; illitum colorem imprimere chartæ, (*a*) *Typographia* vocatur. Typographiæ deſcriptio.

Typographus celeri ſua literas jungendi arte imitatur

(*a*) Chartæ nomine intelligimus folia impreſſionis capacia, cujuscunque materiæ, ut coria, lintea, philyra, papyrum, pergamenam, bombycinam, cottuneam chartas. Prævaluit illa, quæ ex linteis detritis. Color omnis inſervit, ſed prælatus eſt niger.

ſcripturam. (*b*) Literas ſingulas ipſe non format, ſed a ſculptore vel fuſore formatas conjungit, atque imprimit chartæ. Singularium itaque literarum conjunctio Typographiæ fundamentum eſt, veteribus ignotum; qui literas fixas ligneis & metallicis paginis inſculpere noverant, adeoque Xylographiæ & Chalcographiæ non fuerant inſcii; at ſolutiles quod non noverant literas, typographiæ ignari. (*c*) Solutilium ergo literarum inventor verus quoque typographiæ dicendus inventor. (*d*)

§. 2.

Utilitas. Scilicet alternans illa ſingularium literarum junctura ac ſeparatio, & in novas paginas reductio, utilitatem novæ artis conſtituit. Ex paginis compoſitis, ſejunctis, iterumque compoſitis, conficitur liber, cui alius aliuſque, ex iiſdem coalitus typis, ſuccedit. Hæc operarum celeritas &

(*b*) Unde FAUSTUS in notitia, Pſalterio ſuo ſubjuncta, ait: *Adinvencione artificioſa imprimendi & caracterizandi absque calami ulla exaracione.*

(*c*) CICERONEM ſingulares typographicas literas, in paginam componendas, ante oculos habuiſſe diceres, cum contra fortuitam atomorum concurſionem diſputans ſcriberet: „ Cur „ non idem (Epicurus) putet, ſi innumerabiles unius & vi„ ginti formæ literarum, vel aureæ vel quales libet, aliquo „ conjiciantur, poſſe ex his, in terram excuſſis, Annales En„ nii, ut deinceps legi poſſint, effici. „ *De Nat. Deor. Lib.* 2. *Cap.* 37.

(*d*) Ita quoque illuſtris LEIBNITIUS in Libro inedito *Anti-Plagiarius*, ubi ſcribit: „ Typographiæ inventum conſiſtit in „ ſolutilibus typis, dum ſingulæ literæ proprias habent for„ mas, quæ pro arbitrio componi & dividi poſſunt „. Librum hunc mſc. SAM. KOENIGIUS, Principis Arauſion. Bibliothecarius, nuper mortuus, mecum communicavit.

orta inde ſubita multiplicatio librorum, (e) pretia eorum adeo imminuit, ut Codices, divitum palatiis olim modo illati, pauperum tabernas dein quoque inviſerent. Unde factum, ut brevi poſt typographiam inventam ex ignorantiæ tenebris reſurrexerit orbis, ut ejus beneficio artes & literæ apud Europæos ſibi regnum pararint. (f)

§. 3.

Hanc autem typographiæ præſtantiam literatus cum intelligeret orbis, de inventore denique & inventionis loco cœptum eſt quæri. Diſputatum inter gentes & urbes. At in omni diſputatione hac Scriptores, ad artis gradationem non ſatis attenti, præludia, primitias & perfectionem artis non raro confundunt. Primi inventores, originis veræ conſcii, lucro tantum intenti erant, gloriæque incurioſi. Plures per annos occultaverant artem; unde perfectoribus ejus nata occaſio, ut ſibi cuncta tribuerent; atque ita inventæ typographiæ hiſtoria, ab inventoribus neglecta, a perfectoribus corrupta eſt. **Inventio controverſa.**

§. 4.

Accedit ambiguus vocis *Typographiæ* ſenſus; quem pro ſuo quiſque ingenio, vel re non ſatis examinata, vel cau- **Definitio neglecta.**

(e) De typographia Aprutinus ille Epiſcopus, ANTONIUS CAMPANUS, *Lib. VIII. n.* 43. ait: *Imprimit illa die, quantum vix ſcribitur anno.* SABELLICUS *Ennead. Lib. VI.* ſcribit: „ Vix credibile dictu, ſed verius vero, tantum literarum „ uno die opificem unum formare, quantum vix biennio ve„ lociſſimus queat librarius. „

(f) Eadem artium & ſcientiarum cultura apud populos non Chriſtianos floreret, ſi typographiam in ſuis oris exercerent.

ſæ ſuæ inſerviens, diverſimode adhibuit. Hi libros, ex tabulis ſolidis expreſſos, typographiæ accenſent. Illi omne id, quod fuſiles typos præceſſit, parvi habentes, veram typographiæ indolem in matricibus quærunt. Prior ſenſus Harlemenſibus olim, poſterior Moguntinis placuerat. Neglecta ergo rei, quæ tractabatur, definitio in avia ſcriptores, Andabatarum more pugnantes, abduxit. Rem cognitam definire ſupervacuum videbatur; cum in eo tamen præcipua litis conteſtatio verteretur. (*g*) Neglectus hic debilitaverat Gutenbergii cauſam, qui nec tabularum ſculpturam, nec literas fuſas invenit. Supereſt ergo, ut vera & propria artis oſtendatur inventio, quam ex documentis non dubiis in lucem producam, ubi prius docuero, quid ex hac arte vetus jam cognoverit ævum.

§. 5.

Sculptura veterum.

Typographiam manibus fere tenuerunt Romani. Equidem ſigilla eorum, literis prominentibus ſculpta, & quidem ſculpta retrorſus, quibus vaſa ſignarunt, quoties in

(*g*) Ex definitionis typographiæ neglectu quoque evenit, ut inſcriptiones, nummis impreſſæ, ad typographicam artem referrentur. Unde Saturni & Jani, quos inventores nummorum reputabant, ætati jam typographiam nonnulli attribuerunt, quæ MATTHÆI LUNENSIS *de rerum inventoribus*, aliorumque ſententia. Nec ſilentio tranſeundus eſt ſingularis ille libros imprimendi modus, quo ULPHILÆ *Evangeliorum* Codex, Upſaliæ ſervatus, argenteis formatus eſt typis. Fiebat ille per literas encauſtas ea ratione, qua Bibliopegi titulos dorſo librorum imprimere ſolent; teſte JO. IHRE, in *Ulphila illuſtrato*, Holmiæ a. 1752. edito. Varii autem hi modi imprimendi cum noſtra quidem typographia aliquid analogi habent, at a Gutenbergiana illa typographia verſatili plane diverſi ſunt.

ſupellectile mea antiquaria contemplor, toties omnem fere typographicam formam in illis reperio, cui nihil defuerat, niſi literarum mobilitas; quam artifex ſi addidiſſet Romanus, id eſt, literas, quod facile factu, ſi formaſſet ſolutiles; Roma vetus typographiæ jam fuiſſet inventrix: quæ præcipuas ejus partes, prominentiam & inverſionem typorum jam noverat; mobilitatem, quæ addenda, non vidit. (*b*) Quin & *Regiam* illam, quam vocant, *Legem*, qua Senatus Populuſque Rom. Veſpaſiano Imperium obtulit; (*i*) Tabulas, quibus Lugdunenſium inſculpta libertas, (*k*) *Eugubinam* illam Tabulam, (*l*) militumque Miſſiones, in paginas & libri formam æri inſculptas, (*m*) ut & Diptycha eburnea Romæ, Veronæ, Lugduni, Compendii, Lutetiæ & apud Veſontinos cum peregrinator vidiſſem; non ſemel tacitus mecum revolvi: quam facile erat, literas has ſculpere ſolutiles, ſculpere extantes, ſculpere retrorſus. Nihilominus veteres ſubſtiterunt ad portam, quam poſt tot ſecula denique aperuere Germani, ad artis inventionem gradatim progreſſi.

(*b*) Veteres lapidibus, metallis & lignis literas inſculpſerunt, ita quidem ut vel cavæ eſſent, vel proſilirent extantes. Sculpturæ hujus finis non fuerat, ut aliquid ex ea exprimeretur, ſi ſigilla excipias, ſed ut rei inſculptæ perſtaret memoria. Quodſi paginas ad imprimendum incidere voluiſſent, verba retrorſus & extrorſus ſculpenda fuiſſent, ut eminerent ex plano.

(*i*) Extat in ANT. AUGUSTINO *de Legibus p.* 127. mihi p. 125.

(*k*) Apud Scriptores Antiquitatum Lugdun. ſpeciatim in libello: *Antiquités de Lion* DOMINICI DE COLONIA *pag.* 17.

(*l*) GRUTERI *Inſcript. tom.* I. *p.* 142. Linguæ Etruſcæ monumentum.

(*m*) Romanæ Coloniæ libros quoque ſuos æris habebant, de quibus HYGINUS *de Limitibus conſtituendis pag.* 193. Adde lamellas duas æneas Patavinas apud GRUTER. *t.* 2. *p.* 1032.
et Sc. Maffei Istor. Diplom. initio. ubi missiones mi[illegible] ex ipsis aeris vetustis laminis chartae impressae exhibentur

§. 6.

Xylographia medii ævi.

Christianismus literas, Italia artes & opificia intulerunt Germaniæ. Primum Xylographiæ, ad typographiam ducentis, gradum chartulæ illæ constituerunt lusoriæ, quarum usus seculo XIV. fuit frequens apud Germanos & Gallos. (*n*) Seculo sequenti ars ista Noribergæ, Augustæ Vindelicorum, Ulmæ, Harlemi, Argentorati quam maxime floruit. Apud Noribergenses illustris ille Mathematum cultor, JOANNES MULLERUS, Regiomonti Franconiæ natus, qui a. 1476. decessit; (*o*) apud Argentinenses circa a. 1464. GUILLIELMUS BAUR & FRIDERICUS SCHOTT, Martini Schotti, typographi pater; apud Colmarienses præstantissimus ille sculptor & pictor, MARTINUS SCHOEN, Alberti Dureri magister; (*p*) apud Harlemenses LAUR. COSTERUS, in Xylographica hac arte floruerunt. Hi cum varias delineationes ligneis tabellis insculperent; quum iconibus, ex historia præsertim sacra desumptis, sententias immiscerent & nomina, cum denique folia, tabulis impressa, in libri formam redigerent, typographicæ arti præ-

(*n*) Chartæ lusoriæ jam in Caroli V. Galliæ Regis aula invaluerunt; Satellites Regii talis & chartulis ludebant. *Petit-Jehan de Saintré* apud BULLET *Recherches sur les Cartes à jouër.*

(*o*) *Meister Johann von Kœnigsperg*, natus a. 1436. Kœnigsbergæ, non Borussiæ, ut multis creditum est, a Pontifice Noriberga Romam vocatus, a. 1476. decessit. Vitam & Indicem operum ejus, a. 1473. circiter publicatum, exhibet DOPPELMAYR in *Nachricht von den Nürnbergischen Mathematicis u. Künstlern pag.* 1. *sqq.* Add. SCHWARZII *Docum. de Orig. Typograph. Part.* 3. *pag.* 49. *sqq.*

(*p*) WIMPHELING. *Epitome Rer. Germ. Cap.* 68. BEATUS RHEN. *Rer. Germ. pag.* 284. qui Schœnio Paulum atque Georgium, aurifices præstantissimos, dat fratres.

ludere visi sunt. Ab immobilibus enim literis ligneis ad mobiles ligneas perfacilis transitus est.

§. 7.

Ex Xylographicis his scholis pedetentim prodierunt: Specimina Xilograph.

VATICINIA VETERIS TESTAMENTI DE CHRISTO.

ARGUMENTA EX CANTICO CANTICORUM.

TENTATIONES DÆMONIS.

ARS MEMORANDI PER FIGURAS EVANGELISTARUM.

ARS MORIENDI.

QUATUOR EVANGELIA HIEROGLYPHICE.

APOCALYPSIS FIGURÆ ET SENTENTIÆ.

HISTORIA B. MARIÆ VIRG. IN FIGURIS.

DE ANTI-CHRISTO; (q)

aliique hujus generis libelli, quorum plerique idiomatis latini sunt; quidam teutonici; omnes non opistographi, sed foliatim ab una tantum parte impressi. Ut autem opistographi viderentur, duo folia conglutinarunt in unum. Codicum horum characteres immobiles ac fixi sunt; sed formæ impolitæ & rudis. Magnitudo est folii minoris. Exempla hujus generis Codicum, anni, loci & artificis destituta indicio, in Literariis Itineribus Vindobonæ, (r) Gottwici, (s)

(q) Libros hos recensuerunt partim SCHELHORNIUS in *Amœnitatib. Literar. tom. I. p. 5. sqq.* & *tom. IV. p. 293. sqq.* partim *Memorabilia Vindobonæ*, Germ. edita, *pag.* 102. *sqq.* SCHWARZIUS in *Indice Novo Libr. pag.* 11.

(r) In Bibliotheca Comitis Pertusati.

(s) Apud GODOFR. BESSELIUM, *Chronici Gottwic.* auctorem.

Noribergæ, (*t*) Francofurti, (*u*) quin & Lutetiæ (*x*) ac Londini (*y*) frequenter inſpexi.

§. 8.

Tres artes diſtinguendæ.

In examinandis ergo typographiæ originibus ne verbis certetur, tres diverſæ inter ſe diſtinguendæ ſunt artes, veluti per gradus pedetentim exortæ.

Prima ſpeciem illam Xylographiæ conſtituit, quæ tabellas, paginis librorum ſimiles, literis fixis exſculpſit, ita ut ex foliis conjunctis libri forma prodiret. Ad claſſem hanc referendi ſunt illi, quos præcedenti enumeravi paragrapho; quorum inventorem Batavi Coſterum Harlemenſem conſtituunt.

Secunda literas fixas commutavit in mobiles; unde verſatilis illa typographia exſurgit, cui proprie nomen *Typographiæ* debetur. Hanc Gutenbergius Argentinæ invenit.

Tertia denique literas ſculptas convertit in fuſas; quam Petrus Schœfferus Moguntiæ reperit.

Prima prælufit ſecundæ, quæ veram typographiam conſtituit. Tertia ſecundam promovit.

Primæ claſſis artem, quæ typica vel tabellaris typographia eſt, ad mentem Batavorum *Coſterianam* vocabimus.

(*t*) In Bibliotheca publica. Confer. SAUBERTI *Bibliotheca Noriberg.*

(*u*) Apud Uffenbachium Conſulem.

(*x*) Apud Claudium Bozeum.

(*y*) In Bibliotheca Comitis Pembrockiæ. Divitem hujus generis Codicum ſegetem nobis promittit Illuſtris MEERMANNUS.

Secundæ

Secundæ claſſis artem, quæ vera & propria typographia eſt, *Gutenbergianam* appellamus.

Tertia itidem vere & proprie *Schœfferiana* dicenda eſt.

§. 9.

Singulæ hæ ſpecies ſuos gradus habuerunt. Coſterianam ALBERTUS DURERUS, Noribergenſis, a. 1528. mortuus, & diſcipuli ejus, in Cæſaris Maximiliani opere TEWRDANNCKH (z) ad ſummum perfectionis gradum extulerunt. Gutenbergianæ typographiæ, Argentorati inventæ & exercitæ, incrementa noſſe qui cupit, is rudia illa ſpecimina, quæ inter DOCUMENTA exhibemus, & ipſa Menteliana Biblia cum Eggeſteinianis Bibliis, & cum Gratiani *Decreto* conferat. Res omnis a peritia ſculptoris pependit, qui literas ſingulas, a typotheta adhibendas, ſcalpro efformat. Sculpti characteres, circa a. 1470. Argentinæ adhibiti, elegantioris profecto formæ ſunt, quam fuſiles, quos Schœfferus a. 1459. primum adhibuit; quibus & ſua denique perfectio, ſed nonniſi plures poſt annos, & quidem in Italia, Gallia, Belgio magis, quam Moguntiæ acceſſit. Artium iſtarum incrementa.

§. 10.

Coſteriana typographia, quæ aſſimilatur Sinenſi, (a) Præſtantia inventio.

(z) Xylographicæ artis præſtantiſſimus liber, opiſtographis foliis impreſſus, qui teutonicis verſibus Maximiliani I. Imper. juvenilia exponit. Prodiit Auguſtæ Vindel. a. 1519. apud Schœnſperger. Dubitatur an ipſe Cæſar, an Melchior Pfinzingius ejus juſſu ſit auctor. Vid. KOELERI *Diſſert.* a. 1714. de libro hoc edita.

(a) Unde MENDOZA, BOTERUS, MAFFEJUS, GREGORI-

nis Gutenbergicæ. mediocrem orbi literato utilitatem, fine Gutenbergiana, præstitisset. Quanto temporis spatio opus est, ut tabula, uni tantum libro imprimendo inserviens, sculpatur. Quam velociter e contra Gutenbergianus typotheta suam paginam componit, corrigit, mutat & separat, ut characteribus iisdem novam paginam formet. Circulus hic Gutenbergianam artem, tam facilem, tam utilem & proficuam reddit; quæ ultra triginta annos Argentinæ publica cum utilitate & fructu, ante Schœfferianam exercita est; fine qua Argentinensis Gutenbergica perpetuo subsistere & florere potuisset.

§. II.

Saltus fallax aliorum. Uti ergo illi, qui tabellarem vel Costerianam pro vera & propria typographia venditant, haud dubie falluntur, (*b*) ita & illi erroris accusandi sunt, qui artifices a Costeriana ad Schœfferianam, Gutenbergica prætertia, uno saltu transivisse existimant; quod tamen TRITHEMIUS, (*c*) GEBVILERUS, (*d*) BERGELLANUS, (*e*) BOXHORNI-

US TOLOSANUS, PANCIROLUS, OSORIUS, LINSCHOTUS, TRIGALTIUS, aliique plures typographiam a Sinensibus repetunt; qui antiquissimis temporibus literas insculpserint tabulis. Tabellarem hanc Sinensium methodum describit DU HALDE in *Descriptione Sinensis Imperii*, Gall. edita, *Tom.* 2. *pag.* 249. Apud Cathainos Indos antiquitus jam floruisse typographiam, ex Historicis regionum inventarum refert THEODOR. ZWINGERUS *Theatr. vita hum. vol. XX. lib.* 1. *pag.* 3629. BUSBEQUIUS *Epist. IV.*

(*b*) SCHELHORN. *Amœnit. Liter. tom.* 4. *pag.* 293. Anonymus in *Memorabil. Vindob. p.* 105. 115.

(*c*) *Annal. Hirsaug.* ad a. 1450.

(*d*) *Panegyr. Carolina p.* 37.

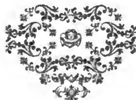
(*e*) In *Chalcographiæ Encomio* a. 1[illegible]1. edit. ubi v. 117. ita:

US, (*f*) & nuper demum FOURNIERIUS (*g*) ſtatuerunt. Veras illi origines hoc ſaltu tranſiliunt. Perſiſtendum in medio. Solutilium inventor typorum, cujuſcunque hi indolis ſint, artis typographicæ eſt verus inventor, quæ reliquas artes omnes conſervat, propagat. Hanc autem a Gutenbergio inventam Argentorati, pluresque per annos ibidem cum ſociis ab eo exercitam fuiſſe, antequam eam tranſtulerat Moguntiam; antequam matrices invenerat Schœfferus, & tabellas Coſterus; ex documentis authenticis, quæ perquiſitio longa & fors denique ipſa mihi obtulit, hoc opuſculum docebit.

„ Et levi ligno ſculpunt hi grammata prima,
„ Sed quia non poterat propria de claſſe character
„ Tolli, nec variis uſibus aptus erat,
„ Illis ſuccurrit Petrus, cognomine Schœffer.
„ Ille ſagax animi præclara toreumata finxit,
„ Quæ ſanxit matris nomine poſteritas.

(*f*) Diſſert. *de Invent. typographiæ pag.* 37.

(*g*) *L'origine & les progrès de l'art de graver en bois pag.* 53.

CAPUT II.

Gutenbergii acta & primordia typographica Argentorati.

§. 1.

Veri investigandi occasio.

ARGENTORATI bonas literas docere vix cœperam, quum ſuſpecta mihi fierent fundamenta, quibus typographicas huic urbi primitias Alſatici Scriptores vindicare ſueverunt. Gutenbergio, cui publica Europæ fama hanc aſſerit artem, Mentelium opponi, non parum miratus ſum. Primarium hunc typographiæ Argentinenſis artificem, ſed non primum conſtanter reputavi. At auctoritas virorum illuſtrium, qui Mentelio faverant, juvenem me aliquandiu cohibuit. Quadrageſimo autem hujus ſeculi anno ſecularem inventæ Typographiæ memoriam apud Germanos & Batavos multæ quum celebraſſent civitates, originis ejus propius inveſtigandæ mihi nata occaſio.

§. 2.

Inveſtigandi modus.

Publica omnis generis Acta, Commentarios, Regiſtra, quæ deceſſores neglexerant, in tabulario Civitatis tum curatius inveſtigare incepi. Inveſtigationi per temporum intervalla ſucceſſus reſpondit. Joh. Gutenbergium a. 1441. & ſequenti civem Argentinæ vixiſſe, jam pridem Inſtrumenta duo me docuerant Thomana, quæ in ſcrinio Capituli detexerat SCHERZIUS, Antiquitatum Teutonicarum

ſcrutator illuſtris. (*b*) Eundem Gutenbergium Alſaticam Nobilem Argentorati duxiſſe uxorem, onera publica ſolviſſe civitati, ſocietatem circa artem occultam cum civibus iniviſſe, ex ſcrinio Curiæ me docuit Vir de re literaria præclare meritus, JACOBUS WENCKERUS, tabularii cuſtos, dein Reip. Conſul. Tum vero ita ratiocinari incepi. Chriſtophorus Columbus & Americus Veſputius, Itali, apud Hiſpanos commorati, novi orbis inventi gloriam pepererunt Hiſpanis. An non Gutenbergius, Moguntinus origine, fortunarum ſuarum ſedem Argentorati figere, & typographicam in ea artem invenire, adeoque inventionis gloriam cum Argentinenſibus partiri potuiſſet?

§. 3.

Academico hæc Programmate paucis expoſui, (*i*) cum ad ſecularem, Typographiæ inventæ, orationem, a literato juvene habendam, Academiæ cives invitarem. At plenum denique inveſtigationi meæ lumen poſt quinquennium acceſſit, quum Nummaria turris, (*k*) cimeliorum Argentinenſium cuſtos, rimis ſuis fatiſcens, ſuperiore ex Felix ſucceſſus.

(*b*) JO. GEORGIUS SCHERZIUS, Juris Anteceſſor, qui a. 1717. excerpta ex chartis his communicavit amicis, per quos ad SCHELHORNIUM pervenerunt, qui jam a. 1720. *Amœnitatum Literar. Tomo IV. pag.* 304. eadem inſeruit, nos integra Documentis noſtris inferimus Num. V. & VI.

(*i*) Eodem tempore Regiæ Inſcriptionum Academiæ Diſſertationem ſuper hoc argumentum Lutetiam transmiſi, quæ *Commentariorum* ejus *Tomo XVII.* inſerta.

(*k*) Turrem hanc deſcripſit SCHILTERUS in *Obſervat. ad Kœnigshovii Chron. pag.* 1101. Directores architectonicæ rei die Johannis Bapt. ſingularum turris camerarum & fornicum ſtatum examinarunt. Occaſione hac cives & exteri ad cimelia inſpicienda admiſſi. Turris lingua patria *Pfenningthurn.*

parte deſtrui cœpiſſet. Carrocium atque vexillum Argentinenſe, tabulas ceratas, diplomata, aureis bullis inſtructa, aliamque antiquitatis ſupellectilem, a me prius jam identidem viſam, quum denuo inſpicerem, in Cameram denique incidi, rarius ante reſeratam, ubi vetera Protocolla Senatus, chartaceos nempe codices, formæ folii minoris, annis ſignatos, longa ſerie deprehendi. HENRICUS BARTHIUS, tabularii tum Præfectus, Vir amantiſſimus literarum, eos mecum ex tenebris protraxit. Excuſſimus ſingulos, nonnullos excerpſi. Cum autem ad Codicem a. 1439. perveniſſem, vix evolvi volumen, quum Gutenbergii nomen in meos oculos incurrit. Inquirens ulterius longam teſtium ſeriem reperi, qui de Gutenbergiano arcano teſtimonia perhibent, quorum pleraque typographicam artem deſignarunt aperte.

§. 4.

Codex inventus.

Codex authenticus, loco ſacro ſervatus, in quo publice perſcripta ſunt Acta Senatus, teſtiumque effata coram delegatis Senatus fideliter conſignata, venerandæ auctoritatis eſt. Perſcripti ſunt ibi teſtes, producti in lite, Gutenbergio exorta, poſtquam unus ex ſociis ejus deceſſiſſet, cujus heredes in arcani ſocietatem voluerant admitti; quod arcanum non aliud profecto fuit, quam Typographiæ arcanum.

Ab eo tempore, quo poſtrema hæc documenta detexi, Literatis noſtris Argentinenſibus commendare non deſtiti, ne porro Mentelium ſuum Gutenbergio Moguntino, ſed Gutenbergium Moguntinum Moguntinis opponerent. Et illi tandem intellexerant mecum, omnem Argentinenſium cauſam in ſolo jam Gutenbergio verti, vitæque ejus, Argentorati tranſactæ, origines typographicas haud dubie involvi. *Alſatiæ Literatæ*, quæ ſuo tempore prodibit, hoc

argumentum refervaveram, quod, mutato confilio, nunc feparatim pertracto.

§. 5.

Johannes Gutenberg (*l*) ex equeftri Sorgenlochiorum (*m*) apud Moguntinos profapia, varios olim in ramos divifa, Moguntiæ (*n*) natus, patrem habuit Frielium, qui a. 1430. deceffit. (*o*) Mortuo hoc filius, forte mediocri

Gutenbergius Mogunt. Argentinam migrat.

(*l*) Argentinenfia Acta eum *Hans Gutenberg*, *Hans Gensfleifch* promifcue appellant. Nomina *Gensfleifch*, *Gutenberg*, *Zum Jungen*, diverfa ejufdem Sorgenlochiæ gentis funt familiarum cognomina, a diverfis ædium, quas inhabitarunt, *zum Gutenberg*, *zum Jungen Aben*, infignibus orta. WIMPHELINGIUS in *Vita Ruperti Epifcopi* Moguntinas ædes *Boni montis* memorat. Inftrumentum Thomanum a. 1441. ait: *Johannes dictus Genfefleifch, alias nuncupatus Gutenberg de Maguntia, Argentinæ commorans.* Documentor. Num. V. *p.* 31.

(*m*) A vico Pagi Moguntiacenfis. Vid. *Scriptor. Rer. Mogunt. tom.* 2. *pag.* 925. HELWIGII *Syntagma Monumentor.* voce *Sorgenloch*; HUMBRACHT *Rheinifch Ritterfchafft pag.* 290. Errant, qui Gutenbergium Nobilium ordine excludunt, & aurificem conftituunt; quod facit JAC. MENTELIUS in *Excurfu de Typographia pag.* 3. & in *Orig. Typogr. pag.* 5. & 45. Idem NIC. SERARIUM facere, *Rerum Moguntinarum* fcriptorem, *Lib. I. Cap.* 38. eo magis miramur, quod veritatem rei addifcere ei perfacile fuiffet. In fententia litis cum Fauſto, a. 1455. Moguntiæ agitatæ, *Juncher Gutenberg* dicitur.

(*n*) Falluntur ergo JAC. WIMPHELINGIUS, BAPT. FULGOSUS, PHIL. JACOBUS BERGOMAS, GILB. GENEBRARDUS, SETHUS CALVISIUS, ARNOLDUS BERGELLANUS, ATHAN. KIRCHERUS in *Propylæo ad Oedipum Ægypt.* MELCHIOR ADAMI, ORLANDI, aliique non pauci, qui Gutenbergio patriam Argentoratum adfignant.

(*o*) KOELER. *Gutenbergs Ehren Rett. p.* 18.

præditus, patria relicta, Argentoratum migravit; meliorem sibi, ut videtur, fortunam apud exteros paraturus. Gutenbergium eodem, quo pater sepultus est, anno patria exivisse, indicio chartæ Moguntinæ (*p*) docemur. Ex instrumento autem Argentinensi (*q*) colligimus, Gutenbergium a. 1434. jam per aliquot annos habitasse Argentorati. Graves enim ille de Moguntia querelas apud Senatum Argent. tum temporis movit, quod annuos illa reditus, a longo jam tempore sibi debitos, (*r*) persolvere neglexerit. Moguntinos itaque ut ad solutionem compelleret, Nicolaum, Archigrammateum eorum, in Alsatiæ partibus negotia gerentem, cepit, ex captivitate non dimissurus hominem, nisi postquam trecentos & decem florenos Oppenhemii in domo, Leopardo insignita, ante proximum festum Pentecostes se depositurum, jurejurando promisisset. Moguntinenses quum ea super re ad Senatum Argent. scripsissent, hic Gutenbergium induxit, ut Nicolaum absque ulla conditione dimitteret. Instrumentum, hac super re a. 1434. conditum, in publico Civitatis Argent. Contractuum Libro hodieque subsistit. Gutenbergio plurium annorum census cum Moguntini debuerint, plures quoque eum per annos Argentinæ jam habitasse, non temere inferimus. Firmatur hinc, quod modo conjeci, eum mortuo patre exivisse Moguntia, atque adeo circa a. 1430. sedem fixisse Argentorati. Bellum, quod Gutenbergius patriæ suæ tam aperte indixit, animum ejus redeundi Moguntiam profecto non prodit.

(*p*) Instrumento scilicet Conradi III. Electoris Mogunt. a. 1430. in *Scriptor. Rer. Mogunt. tom.* 3. *p.* 460. & apud KOELER. *l. c.* in Probat. *pag.* 67.

(*q*) Vide Documenta Num. 1.

(*r*) Instrumentum ait: *Ettwie vil vergessener zinsse von der obgenanten Statt Menze ussestat.*

§. 6.

§. 6.

Cataſtrum gabellæ vini, (*s*) cui incolæ, vectigal Argentinæ tunc temporis ſolventes, inſcripti ſunt, Joh. Gutenbergium ab a. 1436. uſque ad a. 1444. in *Conſtafleriorum*, adeoque in civium nobilium, claſſe recenſet. (*t*) Idem Gutenbergius a. 1437. coram Judice Eccleſiaſtico litem habuit cum *Anna*, (*u*) nobili virgine, cive Argentinenſi, promiſſi, ut videtur, matrimonii cauſa; cujus exitum charta non docet. At idem Cataſtrum Annam Gutenbergiam idem vectigal, Gutenbergio jam profecto, ſolventem, nominatim cum exprimat, Gutenbergii conjugem eam deveniſſe conjicimus. **Gutenbergius Civis Argent.**

§. 7.

Eo ipſo tempore, quo matrimonialis Gutenbergii cauſa agebatur, primitias ille typographicæ artis cum Argentinenſibus ſociis jam occulte tractaverat. Modico nimirum patrimonio inſtructus, artique perficiendæ non ſufficiens ſolus, ſocios ſibi paravit, qui pecunia eum operaque juva- **Lis ejus coram Senatu.**

(*s*) Vectigal hoc ab obolo, qui per ſingulos vini cantharos ſolvebatur, *Obolarium* vocabant, vernacule *Helbeling-Zoll*, hodie *Wein-Umgelt*. Regiſtrum dicitur *Helbelings-Zollbuch*.

(*t*) Sub rubro *Conſtofeler*. Vid. infra Documentum Num. VII. Cives ex ordine Equeſtri non in tribus, ſed in ſocietates, quas *Conſtaflias* vocabant, deſcripti fuerunt, *Conſtaflerii* hinc dicti. Gutenbergius itaque, civilegio gaudens, uni ex Conſtafliis fuit adſcriptus, non tribubus civium, quod fuerat nobilis.

(*u*) *Ennelin zu der Iſerin Thüre*. Gens hæc Alſatica circa a. 1418. interiit, ut matricula Nobilium Alſatiæ Inferioris a. 1653. nos docet.

rent. Hos inter unus quum morte decederet, fratremque defuncti in societatem, quam petierat, non admitterent socii, hic Gutenbergium, principem societatis, citavit ad judicem. Senatus postquam testes utrimque magno numero audivisset, pro Gutenbergio pronuntiavit. In sententia Senatus, quam Documenta nostra exhibent, (x) rei totius hæc narratur origo.

§. 8.

Litis origo.

Gutenbergio novis artibus Argentinæ tractandis exercente ingenium, Andres Drizehenius, civis, (y) familiaritate ei conjunctus, petiit ab eo, ut pro sua in eum amicitia aliquid ex illis sibi revelaret. Gutenbergius, amici precibus commotus, artem lapides poliendi ei manifestavit; unde non parum lucri Drizehenius hausit. Inter hæc Gutenbergius cum Riffio, Lichtenaviensi trans Rhenum Judice, alterius cujusdam artis societatem inivit, ex qua in proximis Aquisgranensibus nundinis lucrum rediret. Drizehenius, hac de re certior factus, Gutenbergium denuo precibus ursit, ut istius quoque artis tractandæ se socium cooptaret; quod alius quoque civis, Anton. Heilmannus, Gutenbergii amicus, pro fratre suo Andrea petierat. Gutenbergius utrique annuit, & accepto 160. florenorum præmio, ambos in societatem recepit. Post hæc duo socii hi Gutenbergium, ad S. Arbogastum extra portas urbis

(x) Documentum Num. III.

(y) *Dritzehen* Senatoria gens pridem extincta. A. 1417. Hugo Dritzehen Consul fuit. Filius ejus Hugo a. 1418. Senator. Georgius nepos a. 1428. ac Nicolaus a. 1449. & 1453. Senatores quoque, ex quibus Nicolaus a. 1458. Tredecimvir factus. Hi duo postremi fuere fratres Andreæ, qui Gutenbergio litem moverunt.

habitantem, quum inviſerent, obſervarentque, eum præter iſtas artes, quarum ſocii erant, adhuc alias tractare, non deſtiterunt eundem rogare, ut ex ſecretis, quas noſſet, artibus (z) ipſos nullam celaret. Reſciſſa ergo ſocietas vetus, & contracta eſt nova. Tum vero ſocii hi duo polliciti ſunt, ſe præter 160. florenos iſtos, quos jam ſolviſſent, Gutenbergio alios 250. florenos, & quidem centum parata ſtatim pecunia, reliquos 150. certis ſoluturos temporibus. Ex ſumma hac ſolvendi reſtabant 85. floreni, quum Andreas Drizehenius e vita decederet. Georgius frater, in locum defuncti cum recipi vellet, rejectus a ſociis, Gutenbergio, ſocietatis principi, diem dixit coram Senatu.

§. 9.

Cognita cauſa, teſtibuſque auditis, cum Drizehenii allegarent ſumptus, quos frater impenderat, Gutenbergius autem ad pactum cum eo initum provocaret, ex quibus 85. florenos adhuc ab eo ſibi deberi, iisque ſolutis 100. florenos modo heredibus reſtituendos eſſe conſtaret, Senatus a. 1439. die 12. Dec. ſententiam tulit, jubens, ut Gutenbergius ſociique ejus, Heilmannus & Riffius, fidem totius pacti jurejurando firmarent; Gutenbergius aliud inſuper adderet, quo 85. florenos iſtos ab Andrea nondum ſolutos ſibi eſſe aſſeveraret. Utrumque cum Gutenbergius præſtitiſſet, reliquoſque 15. florenos iiſdem heredibus ſolviſſet, liberatus eſt cauſa. Litis deciſio.

§. 10.

Inter artes occultas, quas Gutenbergius Argentinæ tra- Effata teſtium.

(z) *Sin künſte und afentur.* Docum. p. 22.

ctavit, principem locum typographia tenuerat, quam tamen nec Senatus, quanquam optime judicans, nec testes, vera licet effati, cognoverant. Drizehenius contra Gutenbergium XXIV, reus contra actorem XIV. testes produxit. (*a*) Ex omnibus eorum modo proferam effata, quæ præcipua artis indicia continent.

Anna, Joh. Schultheissii, lignarii, uxor professa est, Gutenbergium post Andreæ Drizehenii, in cujus domo Typographia exercebatur, mortem Beildeckium famulum suum ad Nicol. Drizehenium misisse, cum mandatis, ut hic quatuor paginas, in prelo jacentes, eximeret prelo & in partes dissolveret, ne quis artis illius secreta videret. (*b*) Addidit Anna, se per totos sæpe dies & noctes Andream operi huic intentum vidisse; cui is multum impenderit pecuniæ, ideoque ex bonis suis nonnulla oppigneraverit, ut perficeret opus. Eadem repetiit Annæ maritus, addiditque, Drizehenium asseverasse, plus quam trecentos arti huic se jam impendisse florenos. Typographicum prelum in Gutenbergii & sociorum usum Conradus Saspach, tornator, confecit, qui prope Summum templum in Mercatorum platea (*c*) habitavit. Hunc, mortuo Andrea Drizehenio, adiit Andreas Heilmannus, eumque vel instinctu Gutenbergii, vel proprio motu, rogavit, ut domum, ubi prelum erat, adiret, atque ex eo tolleret columellas; quin & solutiles earum literas dissolveret, ne artis cognoscerentur arcana. Saspachius, rem executurus, columellas non reperit; (*d*) quod

(*a*) Effata hæc testium vide inter Docum. Num. II.

(*b*) *Andres Dritzehen selige hat IV. Stücke inn einer Pressen ligen, Da hatt uch Hanns Gutemberg gebetten, das ir die darusz nement, und uff die Presse legent von einander, so kan man nit gesehen, was das ist.* Vid. Docum. pag. 6.

(*c*) *Kræmergasse.*

(*d*) Idem quoque professus est Jo. Schultheiss, testis præcedens.

Nicolaus Drizehenius Gutenbergii juſſu eas jam exemerat prelo. Facta hæc ſunt die D. Stephano ſacra, adeoque a. 1438. vergente ad finem.

§. 11.

Beildeckius, Gutenbergii famulus, ad teſtimonium vocatus, diſerte profeſſus eſt, Domini ſui juſſu ſe Nicolao Drizehenio injunxiſſe, ne cui prelum oſtenderet; quin potius cochleolas, quæ columellas conſtringunt, ſine mora aperiret, ut typi dilaberentur in partes, atque adeo res occulta maneret. (e) Antonius Heilmann, Andreæ frater, de impreſſoriis formis enuntiavit, quod Gutenbergius, ante Natalitia Chriſti ad Andream Drizehenium & Andream Heilmannum miſerit famulum, ut omnes ei formæ transmitterentur, quo eas inſpiceret; poſt mortem prioris autem vehementer urſiſſe, ut typi diſſolverentur, ne prelum inſpecturi detegerent arcanum. Ultimus denique teſtis, *Hanns Dunne*, aurifaber, faſſus eſt, ſe nupero triennio centum florenorum ſummam pro variis rebus, ad impreſſionem pertinentibus, à Gutenbergio accepiſſe. (f) Teſtimonia alia.

§. 12.

Selecti hi teſtes præcipuas typographiæ & utenſilium ejus partes in teſtimoniis ſinguli tam ſimpliciter, tam aperte exponunt, ut indolem artis vel obiter noſcens, eam Teſtimonia explicantur.

(e) *Claus Dritzehen ſolte gon über die Preſſe und die mit den zweyen wurbelin uff dun, ſo vielent die ſtucke von einander. Dieſelben ſtucke ſolt er dann in die Preſſe oder uff die Preſſe lege, ſo kunde darnach nieman geſehen noch ut gemercken.*

(f) *Das er vor dryen joren oder doby Gutemberg by den hundert guldin abe verdienet habe alleine das zu dem trucken gehöret.*

facile in effatis eorum reperiat. Memoratur prelum (ff) nominatim; memorantur columnæ, (g) subjectæ jam prelo. Sed & typi memorantur solutiles, a typotheta concinnandi; præcipuum artis arcanum; quod ne in publicum efflueret, Gutenbergius tam sollicite cavit; mortuo Andrea jubens, ut cochleæ, (h) quæ mobiles constringebant typos, sine mora aperirentur, quo nempe typi illi possent dissolvi. Non prohibuit socios, ne prelum ostenderent; prohibuit, ne quis typos solutiles, arte junctos & in columellas compositos, quæ verum typographiæ arcanum constituerunt, inspiceret; unde typos eximi prelo voluit atque dissolvi. (i) Quod si paginæ non nisi ex tabulis solidis, literas fixas continentibus, constitissent, nullum Gutenbergius arcanum, sed rem omnibus notam, tractasset; nec fixæ illæ literæ potuissent separari, quod tamen famulo suo præsertim Gutenbergius injunxerat. Ille quum ea, quæ viderat & a Domino suo audierat, declarasset liberius, Drizehenius eum insectatus est minis; unde Beildeckii apud Senatum querela. (k)

§. 13.

Confectaria varia.

Ex præcedentibus Lector sequentia colligit:

I. Gutenbergius Argentinæ manibus suis typographiam non ipse tractavit, sed operis inventor fuit atque director.

(ff) *Die Presse.*
(g) *Die vier Stücke.*
(h) *Die Wurbelin*, id est, *die Schrauben.*
(i) *Das lüte gern hettent die presse gesehen, do spreche Gutenberg, sü soltent noch der pressen senden, er forhte das man sü sehe. Do sante er sinen knecht harin sü zur legen.* Docum. p. 12.
(k) Vid. Documentum Num. IV. pag. 27.

II. Andreas Drizehenius, civis Argentinensis, arti exercendæ præ aliis incubuit, atque patrimonium suum in eam impendit, adeoque præcipuus fuit Gutenbergii adjutor & inventionis promotor.

III. Primitiæ artis in ædibus Drizehenii hujus præsertim tractatæ sunt; adeoque in urbe, non in suburbanis Arbogasti, ubi Gutenbergius habitavit. Utensilia varia, quæ ad artis exercitium a variis opificibus erant paranda, Gutenbergium induxerunt, ut officina constitueretur in urbe. Qua autem in urbis parte Drizehenius habitaverit, huc usque non comperi. Traditio est, typographiam in domo, cujus insignia erant *Lustrum*, (*l*) fuisse inventam.

IV. Primum typographicum prelum Conradus Saspach in Mercatorum vico confecit.

V. Non levis suspicio est, Gutenbergium literas suas non tantum ex ligno sculpsisse, sed etiam ex plumbo. Inter impensas enim ad artem exercendam mentio quoque fit plumbi; (*m*) unde literas metallicas sculptas Argentorati adhibitas jam fuisse crederes, quas Petrus Schœfferus deinceps Moguntiæ in fusas convertit.

VI. Beildeckius inter alia professus, Gutenbergium sibi

(*l*) *Zum Thiergarten;* e regione Episcopalis Palatii, ubi novum jam Societatis Jesu terminatur Collegium. Id certum est, quod in Domo illa celebris typographus, *Joh. Pruys*, deinceps officinam suam habuerit. LAGUILLE *Hist. d'Alf. Part. I. L. XXIX. p.* 333.

(*m*) Georgius Drizehenius in querela, contra Gutenbergium instituta, ait: *Do sie bli und anders das darzu gehört, kaufft hettent.* Docum. p. 21.

in mandatis dediſſe, ut quatuor partes (*Stücke*) tollerentur e prelo, conjecturam nobis ſuggerit, librum, prelo tum ſubjectum, fuiſſe formæ, quæ dicitur *quarta.*

VII. Primitiæ typographicæ in a. 1436. incidunt. Dunnius enim, aurifaber, a. 1439. apud Judices faſſus eſt, ſe jam ante triennium res ad Impreſſionem neceſſarias Gutenbergio ſuppeditaſſe. Illo ergo tempore, quo Andreas Drizehenius deceſſit, hoc eſt fine anni 1438. typographica ſculptarum literarum mobilium Gutenbergii officina Argentinæ jam libros impreſſit, ſed impreſſit occulte, fine addito impreſſionis loco & anno. Poſt Andreæ Drizehenii mortem, inter Andream Heilmannum, Joh. Riffium atque Gutenbergium continuata ſocietas.

§. 14.

Gutenbergius Argentina diſcedit.

In Argentoratenſibus vectigalium indicibus a. 1442. *Henricus Eckſtein*, a. 1447. *Johannes Mentele*, ut infra (*n*) videbimus, jam occurrunt. Hi licet nonniſi vicennio poſt arte typographica Argentinæ inclaruerint, ex Gutenbergii tamen ſchola eos prodiiſſe, quis dubitet, cum ad annum uſque 1445. Argentinæ illum vixiſſe, non publica modo Cataſtra, ſed & ſcrinia D. Thomæ hujus urbis demonſtrent. Hæc enim duo nobis Inſtrumenta annorum 1441. & 1442. ſuppeditant, quibus Gutenbergius annuos reditus Capitulo Thomano conſtituit. (*o*) Conſtituti ſunt ex hereditate, quæ ei Moguntiæ ab avunculo Loheymero obvenerat. Documenta hæc, quæ conſtantem debita contrahendi neceſſitatem Gutenbergii produnt, animum ejus

(*n*) Cap. X.
(*o*) Documentor. Num. V. & VI.

Mogun-

Moguntiam redeundi non produnt. Anno 1444. Gutenbergius adhuc vectigal vini persolvit. At sequentibus in Rationali Gabellarum disparet; adeoque a. 1445. Argentina eum discessisse verisimile est. Caussa discessus ignota. Uxor deinceps sola in Rationali comparet. Gutenbergius reliquit hanc urbem, postquam per continuos quindecim annos eam inhabitasset. (*p*) Grande hoc vitæ Gutenbergianæ spatium, quod immortalitati eum adscripsit, ignoraverunt omnes, qui de Gutenbergio & typographicis originibus scripserunt, unde lerna errorum.

§. 15.

Argentinenses si quis forte accuset, quod Documenta hæc non prius in lucem protraxerint, ille Moguntinos hac in re diligentiores non extitisse intelligat. Instrumentum litis inter Gutenbergium & Faustum a. 1455. Moguntiæ conscriptum; Charta illa, qua Elector Adolphus a. 1465. Gutenbergium inter Aulicos suscepit; Reversales illæ denique literæ, Homerius quas dedit Adolpho a. 1468. quæ Moguntinis originibus typographicis quoque lumen accendunt, ante hos demum 30. annos non a Moguntinis, sed ab exteris, in lucem protractæ sunt. (*q*) Documenta hæc, nostris addita, certas quasdam Gutenbergianæ historiæ constituunt epochas, ad quarum normam, si examines Auctores, qui de typographiæ originibus scripserunt, nullum profecto vel ex præcipuis invenies, qui in narratione sua non admiserit aliquid falsi. **Argentinenses excusati.**

(*p*) Confer. §. 5.

(*q*) CHRISTIANUS JOANNIS in Tomo novo *Scriptorum Moguntin. p.* 424. posteriora duo documenta a. 1727. in lucem emisit. Primum a. 1734. in *Selectis Senckenbergianis* comparuit. Vid. infra *pag.* 29. *not.* (*k*).

§. 16.

Quodsi lite hac agitata, Senatus Argent. divinare potuisset, de arte, generi humano tantam utilitatem allatura, tum agi, in arcanum illud inquisiturus fuisset, suis opibus promovisset: ille Senatus, qui tam generosum renascentibus paulo post literis asylum præbuit, ut alteras tum Athenas Argentoratum dixisses; ad quam undique literati certatim confluxerant: gloria, quam in Argentinensibus laudavit Erasmus; a Senatu & ipse humanissime exceptus, ut *Alsatia Literata* docebit. Singulari sane factum est fato, ut Civitas, typographiæ genetrix, renatarum quoque literarum mox evaderet mater. Gutenbergii arcanum occasione hujus litis si in publicum evolasset, de inventæ typographiæ loco nemo unquam certasset. Quot frustraneis eruditi omnium fere nationum Viri supersedissent laboribus. Authenticis vero Actis nunc in lucem prodeuntibus, nemo in posterum de Argentinensibus pronuntiaturus est, quod nimis confidenter ad Documenta provocaverint. (*r*)

(*r*) Objecit hoc illis a. 1740. HENRICUS LACKMANNUS, Kiloniensis Professor, in *Annalibus Typographicis*, eo tempore editis, Cap. I. ubi Virum doctissimum BURCARDUM MAJUM, Kiloniensem quoque olim Professorem, reprehendit, quod in scriptis suis, ubi de typographicæ artis origine quæstio, in Argentinenses nimium fuerit liberalis.

CAPUT III.

Typographia a Gutenbergio continuata & a Petro Schæffero perfecta Moguntiæ.

§. 1.

UTENBERGIUS quo se contulerit, Argentorato discedens, nulli scriptores, nulla Acta nos docent. At circa a. 1450. artem suam, Argentinæ inventam, continuaturus Moguntiæ, cum Joh. Fausto, cive Moguntino, typographicam societatem iniit, ut ex Instrumento a. 1455. (*s*) apparet. Virtute contractus hujus Gutenbergio Faustus suppeditavit pecuniam; Gutenbergius in officinæ possessione permansit, operasque direxit. (*t*) Faustus ipse in Contractu professus est, Gutenbergio se suggessisse sumtus, typographicum ut perficeret opus. (*u*) Officina ergo Gutenbergii propria fuit, & pro suppeditata pecunia Fausto in pignus concessa. Gutenbergii societas cum Fausto.

(*s*) SCHWARZIUS jam a. 1449. societatem initam fuisse, ex usuris collegit, quas a Gutenbergio Faustus, Instrumento hoc teste, petebat.

(*t*) HOFMANNUS in *Lexico Hist.* sub artic. *Joh. Faustus*, rem invertit: Gutenbergio divitias, Fausto paupertatem adscribens.

(*u*) Helmaspergeriani Instrumenti a. 1455. verba hæc sunt: *Domit er* (Gutenberg) *das werck volnbringen solt.* Et paulo post: *daruff Johann Guttenberg geantwert hat, daß ym Johann Fust 800. gulden verlacht solt hain, mit solchem gelde er* (Johann Guttenberg) *sin gezüge zurichten und machen solte.* Et mox: *doby wol zu versteen sy, das er* (Johann Guttenberg) *solch werck* (*der bücher*) *mit sinem gelde, das er* (Fust) *ym uff sin pfande gelichen hab, volnbrengen solt.*

§. 2.

Libri tum impressi.

Durante hac societate ex Gutenbergiano Moguntiæ prelo aliquot libri prodierunt, sed sine temporis, loci, & artificis nota. Quodsi HADR. JUNIUM (x) audias, primus ibi fœtus a. 1442. literis mobilibus prodiit *Alexandri Galli Doctrinale.* (y) TRITHEMIUS (z) vero ex relatione Schœfferi scribit, primum Moguntinæ typographiæ fœtum esse *Catholicon*, (a) sed typis fixis impressum, cui *Biblia* literis successerint fusis. At Schœfferianæ narrationis falsitatem Acta nostra coarguunt. Gutenbergius, a. 1436. mobiles typos Argentorati tractare jam solitus, ad literas fixas post XIV. annos num rediturus fuisset?

Rectius ergo COLONIENSE CHRONICON (b) primum librum, a Gutenbergio Moguntiæ mobilibus literis impressum, *Biblia* fuisse memoravit. Libelli, Argentinæ sine diei & loci nota impressi, jam diu vastum hoc præcesserant opus. Codicem Bibliorum in Baronis Crassierii, Nobilis Leodiensis, Bibliotheca a. 1731. conspexi, quem referendum huc non sine ratione existimo. Typos inter se omnes fere dissimiles, adeoque sculptos, in eo inveni. Eadem litera modo tenuior vel crassior, modo altior vel brevior; eadem char-

(x) *Batavia pag.* 257.
(y) Grammatica est, brevis versibus scripta.
(z) *Chron. Hirsaug.* a. 1450.
(a) *Vocabularium* appellat TRITHEMIUS. Collegii Claromontani Bibliothecæ Codicem memorabilem *Catholicon*, qui a *Catholico* JANUENSIS, a. 1460. impresso, diversus, exponit Illustris SALLIERIUS, Reg. Bibliothecæ Custos, in *Commentariis Acad. Reg. Inscript. tom.* 14. *p.* 250.
(b) *Chronica van der billiger stat von Cœllen*, a. 1499. impressa Coloniæ, *fol.* 312.

tarii insignia, bubulum nempe caput, quæ in sequentibus Fausti libris comparent, in Bibliis quoque Crasserianis occurrunt. Paginæ in duas sunt divisæ columnas. (c) NAUDÆUS, (d) KOELERUS (e) & MARCHANDUS (f) Biblia hæc cum illis, quæ Faustus a. 1462. literis fusis impressit, confundunt.

Gutenbergianos hos typos, sculptos ex ligno, Moguntiæ ab eo adhibitos, SERARIUS (g) & PAULUS PATER (h) in hac urbe viderunt, eosque ita describunt, uti Gutenbergianos Argentinenses descripsit SPECKLINUS. (i)

§. 3.

Vix per quinquennium hæc societas duraverat, cum de non solutis usuris Gutenbergio litem intenderet Faustus. Cecidit ille causa; atque occasione hac typographia a. 1455. in Fausti manus devenit. Conditum hac super re ab Helmaspergero, Notario Moguntiæ, Instrumentum, (k) quod Societas rupta.

(c) SCHWARZIUS describit hæc biblia in *Indice novo librorum pag.* 28. Simile exemplum Uffenbachiana Bibliotheca continuit.
(d) *Additions à l'Hist. de Louis XI. pag.* 234.
(e) *Ehrenrettung Guttenbergs pag.* 96.
(f) *Dissert. sur l'Imprimerie pag.* 102.
(g) *Rer. Moguntin. Lib. I. c.* 37.
(h) *De Typographia pag.* 10.
(i) Conf. Cap. IV. §. 1.
(k) Instrumentum hoc a. 1455. scriptum idiomate German. d. 6. Nov. edidit primum Perillustris SENCKENBERGIUS *tom. I. Selector. pag.* 269. KOELERUS in *Guttenbergs Ehrenrettung pag.* 54. & SCHWARZIUS in *Primariis Docum. de Orig. typograph. Part. I. pag.* 5. Commentarium Instrumento addiderunt.

modo allegavimus, cui Petrus Schœfferus interfuit testis, qui in eo simpliciter *Petrus Gernsheim*, *Clericus* (*l*) dicitur. Ab hoc ruptæ societatis tempore Schœfferum sibi arctius Faustus adjunxit.

§. 4.

Petrus Schœfferus. Schœfferus, latine scribentibus sæpe dictus *Opilio*, Gernsheimensis (*m*) origine, scriba librarius fuit. Hujus ordinis homines generico sæpe nomine *Clerici* dicebantur, (*n*) qui in publicis scholis scribendo sibi victum para-

(*l*) *Peter Gernsheim und Johannes Bonne Clericken Mentzer statt und Bistum.* Ipse Notarius quoque se appellat *Clerick Bamberger Bistums.*

(*m*) *Gernsheim* oppidum ad Rhenum, in Electoris Moguntini, non vero in Landgravii Hasso-Darmstadiensis ditione, ut scribit MARCHANDUS *Hist. de l'Imprim. pag.* 8.

(*n*) *Clericus* non modo Laïco opponebatur, sed & peculiari significatu *Actuarium*, *scribam amanuensem* significavit. Hoc sensu *Clerici Regis*, id est, Secretarii. Hodieque Galli scribas suos appellant *Clercs.* Schwarzius, proprio significatui vocis inhærens, sacerdotalis ordinis hominem eum fuisse existimavit; duosque adeo constituit Petros Schœfferos, illum, quem Faustus in Epigrammatis *Clericum* vocat, distinguens ab altero, quem *Puerum* appellat. At male distinguit. Faustus ad a. 1465. usque eum *Clericum* dicit; dein *Puerum*, quod illo tempore statum mutavit, ex scriba factus typographiæ operarius, ut Fausto, qui filiam ei suam destinaverat, in officina succederet. SCHWARZIUM vide in *Documentis* suis *de Orig. Typograph. Part. II. p.* 17. JOH. SCHOEFFERUS in Notitia, *Compendio Trithemiano* subjuncta Petrum Schœfferum Fausti ministrum & filium adoptivum vocat, cui filiam dederit in matrimonium. TRITHEMIUS in *Annal. Hirsaug.* ad a. 1450. eundem Schœfferum *famulum*, postea *generum* Fausti fuisse scribit.

runt; quod Lutetiæ quoque fecit Schœfferus. Librariis his fucceffere typographi. Chartaceum Bibliotheca Argentinenfis Academica Codicem fervat, quem Schœfferus a. 1449. Lutetiæ fua manu exaravit. (o) Infcriptio, uncialibus literis calci libri adjecta, teftis eft, eum ex illa librariorum claffe fuiffe, qui dicebantur *Calligraphi*. Specimen hujus Codicis in *Documentis* produco. (p) Paucis poft annis Moguntiam eum perveniffe neceffum eft, quoniam Gutenbergii & Faufti operas & confilia juvit, antequam focietas eorum rupta fuiffet, quod ex Epigraphe poëtica, *Inftitutionibus Juris* a. 1468. a Petro Schœffero impreffis adjecta, colligimus. (q) Id certum, quod officinam Gutenbergii, ad Fauftum delatam, direxerit Schœfferus; Gutenbergius alter, qui calligraphus fculptoribus literas fculpendas præfcripfit.

§. 5.

Schœfferianæ ergo præfertim induftriæ præftantiffimum illud PSALTERIUM Faufti debetur, uncialibus literis ac capitalibus pulcherrime fculptis (r) & variegatis colore, in Pfalterium Mogunt.

(o) Codex ille, exaratus Lutetiæ, ex urbe hac Laudunenfi Monafterio Fratrum Minorum, indeque, nefcio quo fato, Argentinæ illatus eft.

(p) Tab. VII. Annoto hic, primos typographos ex pictoribus, fcribis, fculptoribus proveniffe, ob artium harum cum typographia affinitatem.

(q) Ubi Schœfferus de fe ait: *Cum quibus* (Gutenbergio fcilicet atque Faufto) *optatum Petrus venit ad poliandrum.* Extant hi verfus apud SCHWARZIUM in *Primariis Documentis de Orig. Typograph. Part. III. pag.* 17.

(r) MORERIANUM *Lexicon*, voce *Imprimerie*, Pfalterii hujus literas pro fufis habet, non pro fculptis, adeoque aberrat a vero.

usum Chori, forma folii majoris (*s*) Moguntiæ impressum, a. 1457. in Vigilia Assumptionis perfectum; Gutenbergianæ typographiæ, literis sculptis exercitæ, & ad summum elegantiæ & perfectionis gradum a Schœffero perductæ, incomparabile monumentum; quod artifices, Lutetiæ & Vindobonæ mecum examinantes, mirati sunt mecum. Miniatores in Codicibus scriptis literas initiales nonnunquam ita producebant, ut una sola gyris & ductibus suis magnam marginis partem compleret. Ducentas octoginta octo hujus generis literas, ligno insculptas, variisque coloribus impressas in *Psalterio* adhibuit Schœfferus. (*t*) Faustus vero, gloriæ cupidus, opus tam præstans absque nomine suo in publicum prodire noluerat, unde primus hic omnium liber est, artificis, loci & anni nota signatus.

(*s*) MAITTAIRIUS *Annal. typogr. t. I. pag.* 35. & PROSPER MARCHANDUS *Hist. de l'Imprimerie pag.* 34. qui librum non viderant, eum quartæ formæ adscribunt. Impressus est in usum Chori, ut Cantores e longinquo textum legere possent, & speciatim in usum Chori Abbatiæ Benedictinæ D. Jacobi in Monte specioso Moguntiæ. In fine exempli a. 1459. legitur: *in laudem Dei ac honorem S. Jacobi.* In notitia exempli a. 1490. *ad laudem Dei & honorem S. Benedicti;* ut ipsa Codicum hujus monasterii me inspectio docuit.

(*t*) Plerique scriptores literarum capitalium, typis impressarum, usum longe serius ponunt, quod Psalterium non viderant; nec viderant Durandum, cujus in *Rationali* nonnullas quoque literas capitales partim rubro, partim cœruleo colore impressas deprehendi, cum Illustris SCHWARZII exemplum Altorfii inspicerem. Vide *Documenta* ejus de *Orig. Typogr. Part. II. pag.* 10.

§. 6.

§. 6.

Schœfferus, a Gutenbergio & Fausto in artis tractatione ad literas penna designandas præsertim adhibitus, typorum sculptilium incommoda sentiens, excogitavit matrices, ex quibus metallici typi promptius, omnesque inter se funderentur æquales; unde mirus arti nitor & pulchritudo accessit. Epocha matricum in illo temporis spatio, quo Gutenbergii cum Fausto societas duravit, adeoque inter a. 1450. & 1455. ponenda est. Jo. SCHOEFFERUS, Petri filius, annum 1452. designasse videtur, quando in Notitia, *Chronico Trithemiano* (u) affixa, scribit, Faustum anno 1450. artem proprio ingenio excogitare cœpisse, at a. 1452. Petri Schœfferi perfecisse auxilio. Epocha matricum.

§. 7.

GUIL. DURANDI *Rationale divinorum officiorum*, quod a. 1459. ex Fausti officina Moguntiæ prodiit, primus liber est, mobilibus typis fusis impressus. Nova hæc literarum parandarum inventio, novam typographicæ artis constituens epocham, Moguntiæ & Schœffero solis debetur: ut epocha præcedens Argentinæ & Gutenbergio quoque solis tribuenda. Ambæ urbes id porro inter se habent commune, quod exterus in utraque invenit; Schœfferus Gernsheimensis Moguntiæ, Gutenbergius Moguntinus Argentorati. Hic artis primitias dedit, ille artem perfecit. Libri typis fusis impressi.

Sic Moguntia biennii spatio typographicæ literarum sculptarum artis juventam, & fusilium infantiam intra mœnia sua conspexit; ut ex instituta *Psalterii* & *Rationalis Durandi*

(u) *Chronicon* impressum Moguntiæ a. 1515.

inter se comparatione apparet. Psalterium magnis & teretibus, Rationale minutis & non satis elegantibus. (x) impressum est typis; qui Romæ (y) mox & Venetiis (z) correcti. A. 1460. Jo. Baldi de Janua *Catholicon*, quod Lexicon etymologicum est, itidem Moguntiæ, sed absque nomine artificis; a. 1462. *Biblia Latina*, Fausti & Schœfferi nominibus adjectis, prodierunt. (a) His Bengelius (b) *Biblia* quoque *Germanica*, ab iisdem eodem anno edita, accenset. At Notitia duplex, in fine non impressa, sed manu exarata, antiquissimo cuidam Bibliorum Germanicorum exemplo a falsario addita est. (c) Uno

(x) Typus characteres manu exaratos imitatus est, ubi abbreviationes frequentes.

(y) Hanio, Pannarzio, Schweinhemio Germanis artem afferentibus Romam, Romani illam formam typis dederunt, quæ nomen *Romana* hodieque obtinet.

(z) Veneti circa a. 1469. nitido charactere jam usi sunt, Nic. Jensonis Galli ingenio. Sed Gothicus successit. Illius, quem *Italicum* dicunt, Aldus Manutius creditur inventor. Varias fusilium typorum formas & nomina exponit Paulus Pater in Dissertat. *de Arte Typograph.* Id porro observandum, scriptores antiquos & humaniorum literarum plerosque literis Romanis; Theologicos & Juridicos literis Gothicis vel semi-Gothicis, primitus impressos fuisse, quem characterem corruptum lectuque difficilem, cum terete illo Romano introductum, ipsi quoque Itali, Galli, Germani aliquandiu secuti sunt.

(a) Inscriptiones, quas primis Codicibus, huc usque recensitis, in fine Faustus adjecit, Cap. VI. exponimus.

(b) In *Apparatu Crit. Novi Testam. Græci*, a se editi, *pag.* 641. 758. 783. & 838. Adde Widekindi *Verzeichnus von raren büchern*, *Part. III. pag.* 443.

(c) Una ex inscriptionibus finalibus similis est illi, quæ Bibliis annexa Latinis, sed forma literarum dissimilis, nec sculpta, sed scripta. Altera stylo quoque diverso comparet. In una

eodemque tempore Faustus cur duo diversi idiomatis Biblia edidisset? Cur Latinis modo, non etiam Germanicis formulam consuetam, typis impressam, adjecturus fuisset? Cur in sola Wirtenbergensis Consistorii Bibliotheca tale exemplar occurrit?

§. 8.

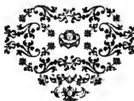
Ceterum eo ipso tempore, quo Biblia Latina sua Faustus per orbem diffuderat, ars typographica quoque evolavit Moguntia. Argentina suas literas sculptas, Moguntia suas fusas huc usque occultaverant. (*d*) Sed typographi sodales, velut in ergastulo Moguntiæ habiti, urbe ab Adolpho Archiepiscopo, Theodorici æmulo, d. 27. Octobris capta, dispersi ad alias Europæ partes typographiam transtulerunt. Fausti nepos ex filia, JOHANNES SCHOEFFERUS, in adjecta *Chronico Trithemiano* notitia rem his verbis exponit: " Retinuerunt autem hi duo jam prænominati Joh. Fusth & Petrus Schœffer hanc artem in secreto „(omnibus ministris ac familiaribus, ne illam quoquo Typographia evulgata.

Petrus Schœfferus appellatur *Clericus*, in altera *Puer*. SCHWARZIUS in *Primariis Documentis de Orig. Typograph. Part. II. pag.* 15. errat, quod brevem modo inscriptionem Bibliis his additam scribit: *Johan Fust, Moguntinus Civis A. MCCCCLXII. effecit.* Pro una duplex addita est, sed manu exarata.

(*d*) GEBVILERUS in *Panegyri Carolin. fol.* 19. primæ edit. ait: „Ipsi quidem vidimus syngraphum Joannis Mentellin & Henrici Eckstein, Argentinensium civium, super certis pactis, „quibus alter alteri sese eo tempore obligaverit, causa occultius hanc impressoriam artem inter se primum exercendi, „quæ nimirum quotidiano usu novis adinventionibus clarior „reddita est.„ PANTALEON de *Viris Illustr. Part. II. pag.* 397. ait: primos typographos ita celasse artem, ut litteras in sacculis clausis secum in officinam ferrent.

„ modo manifeſtarent, jurejurando adſtrictis) quo tandem de anno Dom. MCCCCLXII. per eoſdem familiares in diverſas terrarum provincias divulgata haud parvum ſumſit incrementum." Codices impreſſos pro libris manu exaratis quum caro pretio venderent, lucri cupido primos Argentinenſes & Moguntinos typographos induxit, ut artem, quam diu poſſent, celarent. Gloriæ cupiditas denique impulit Fauſtum, ut in libris impreſſis primus novæ artis faceret mentionem. Argentinenſes Gutenbergio ante Fauſtum ſociati, Fauſto modeſtiores, ex gloria, Gutenbergio debita, ſibi nihil arrogarunt; unde altum apud eos de inventione typographiæ ſilentium. Gutenbergii, extra Argentinam tum viventis, erat, thraſonem illum glorioſum reprimere Fauſtum. (*e*)

(*e*) Monſtroſa Italici ſcriptoris relatio Pamphilum Caſtaldum, Nobilem Feltrinenſem, artis typographicæ inventorem conſtituit, a quo eam didicerit Fauſtus. Ita ſane ANTONIUS DEL CORNO in libro, cui tit. *Memorie Hiſtoriche di Feltri*. Vid. *Journal des Sçavans*, menſe Octobr. a. 1712. pag. 470.

CAPUT IV.

Typographia literarum sculptarum a Gutenbergii sociis continuata & perfecta Argentorati.

§. I.

UTENBERGIANI ergo Argentinates socii, principe artis circa a. 1445. profecto, typographiam suam constanter & intrepide continuarunt. Heilmannus, ex primis residuus, (*f*) Mentelium & Eggesteinium socios habuisse videtur. WIMPHELINGIUS (*g*) Gutenbergio successorem dat Mentelium, Mentelio Ruschium, Ruschio Flaccum cum affine ejus Matthia Schurerio. Gutenbergianorum typorum reliquias Argentinæ adhuc vidit DANIEL SPECKLINUS, Architectonicæ rei apud Argentinenses præfectus, (*h*) Geographica Alsatiæ Continuatores Typographiæ Argentorati.

(*f*) Riffius, Scultetus in Lichtenau, absens non tractaverat artem; sed tantum participavit de lucro. Lichtenau, oppidulum cum castro destructo, caput est præfecturæ trans Rhenum, quæ olim ad Lichtenbergenses Alsatiæ Dynastas spectabat. Sex leucis distat Argentorato.

(*g*) *Epit. Rer. Germ. Cap.* 65. *Chronica Summorum Pontificum & Imperatorum*, a. 1476. Romæ excusa, jam ad a. 1458. scribit: "Joannes Mentelinus apud Argentinam, ejusdem Provin„ciæ (Moguntinæ) civitatem, in eodem artificio (imprimen„darum literarum) peritus, totidem chartas (trecentas) per „diem imprimere agnoscitur." MAITTAIRE *Annal. typogr. tom. I. pag.* 365.

(*h*) Verba ejus in *Excerptis MSS.* quæ in Tabulario Argent. extant, hæc sunt: *Die Buchstaben waren von Holtz geschnitten, auch gantze Wærter und Syllaben; hatten nebentzu löchlin,*

tabula concinnata percelebris, qui a. 1589. deceſſit. Typos hos ille deſcribit ſuperne perforatos, ut nempe ſinguli trajecto funiculo in lineam continuam, lineæ in paginam continuam poſſent conſtringi, atque deinceps ad imprimendum ſubjici prelo. Particulæ & ſyllabæ, quæ ſæpius occurrunt, compendii cauſa, non ſolutiles fuerunt, ſed junctim exſculptæ. (*i*)

§. 2.

Libri ab iis impreſſi.

Literarum forma a deſignatoris & ſculptoris dexteritate pendebat. Illæ ab initio informes & ſcabræ libros male comptos produxerunt, quibus alia, quam Argentoratus, patria aſſignari non poteſt. Primæ ergo Argentinenſium typographiæ omnes illos vindicamus libellos, in quibus literæ ſunt pingues, rudes, craſſa ſculptæ minerva, quarum nulla ſuæ ſociæ æqualis, ſed una modo tenuior, craſſior, modo longior, brevior, modo rotundior altera, ita ut eidem non infuſas matrici, ſed ſingulatim ſculptas fuiſſe, facillime appareat. In libellis his lineæ longiores raro rectæ, plerumque ſunt curvæ. Linearum compages elegantia ſymmetrica caret; atramentum librarium pallet; (*k*) nulli paginarum ſunt numeri: nulli ſunt duerniones, terniones, quaterniones chartarum, alphabeticis ſignis, *ſignaturam* quam vocant, diſtincti. Indoles hæc eſt libellorum, qui

daſſ mans mit einem Drat oder ſtarcken faden kondte zuſammen faſſen. So war die Preſs auch hultzin und wie ein Trott, damit man allerhand Saft austrottet, formirt. Verba hæc quoque lege apud Schragium *von Erfind. der Buchdruckerei Cap.* 9. & apud Schilter. in *not. ad Kœnigsh. p.* 442.

(*i*) Prosper Marchandus hujus indolis typographiam cur admittere nolit, non equidem video.

(*k*) Canepariuſ de *Atramentis L. IV. c.* 3. & *ſeq.*

ex prima typographiæ Argentinensis fabrica prodierunt; incunabulorum artis certissimi testes.

§. 3.

Rari sunt hujus generis rudes libelli, obscuris illis temporibus minore numero impressi; & succedentibus pulcrioribus typis, neglecti. Longa tamen inquisitione in nostros denique oculos inciderunt Recensio Codicum.

GESTA CHRISTI, XI. foliorum quartæ formæ libellus; columnis binis impressus.

SOLILOQUIUM HUGONIS. (*l*)

DE MISSA liber, qui XXVIII. foliorum est. (*m*)

DE JUDÆORUM ET CHRISTIANORUM COMMUNIONE liber fol. minoris. (*n*)

HENRICI DE HASSIA Expositio super Dominicam Orationem XV. foliis per columellas impressa.

CONSUETUDINES FEUDORUM, fol. ubi prima verba typis miniatis excusa his verbis: *Incipiunt consuetudines feudorum* &c. (*o*)

(*l*) Ex duobus his libellis specimina dedi inter Documenta, Tab. II.

(*m*) Reperitur in Bibliotheca Academiæ Argent. Volumini Codicum MSS. infertus.

(*n*) Extat in Bibliotheca Commendæ S. Johannis Argentinæ.

(*o*) Hunc apud CHR. GOTTH. SCHWARZIUM, Professorem Altorfinum, inspexi. Conf. ejus *Index Librorum sec. XV. p.* 96. & *Index novus p.* 31.

PSALTERIUM LATINUM, form. duodec.

§. 4.

Codex a. 1448. In his typographicæ artis primitiis loci impreſſionis, artificis, temporiſque indicia fruſtra quæruntur. At ſimilis Codex, annum impreſſionis præ ſe ferens, in meam denique Bibliothecam devenit, in hoc genere unicus, cujus Titulus: LIBER DE MISERIA HUMANE CONDICIONIS LOTARII DYACONI SANCTORUM SERGI ET BACHI CARDINALIS QUI POSTEA INNOCENTIUS TERCIUS APPELLATUS EST. ANNO DOMINI MCCCCXLVIII. Opuſculum foliis XLVIII. conſtans, formæ in 4to. (*p*) Innocentius III. a. 1216. jam obiit. Annus ergo rubricæ inſertus nonniſi ad impreſſionis tempus poteſt referri. Typographicum ſphalma non ſine gravi ratione imputandum eſt libro.

§. 5.

Dialogi Gregorii Papæ. Typographicis Argentinenſium cimeliis accenſendi eſſent DIALOGI GREGORII PAPÆ, genuina ſi foret epigraphe, calci ejus rubro colore adjecta, his verbis: "Preſens hoc opus factum eſt per Johann. Guttenbergium apud Argentinam Anno Milleſimo CCCCLVIII." PALMERIUS, ſcriptor Britannus, (*pp*) librum hunc Bibliothecæ Pembrockianæ adſcribit. Perluſtravi eam Londini a. 1728. adeoque quinquennio antequam opus ſuum edidiſſet Palmerius. Principes ejus libros, ipſo Maittairio conſtantiſſimo comite, non ſemel inſpexi; ſed *Dialogi* (*q*) a Gutenber-

(*p*) Vid. Tab. I. Document.

(*pp*) *General Hiſtory of Printing* &c. London 1733. 4to. vid. *pag.* 299.

(*q*) Ejuſdem Gregorii Papæ *Regula Paſtoralis*, ſine anno & artificis

tenbergio, ut Palmerius vult, impressi, meos oculos fugerunt. Librum tamen hunc Pembrockiæ Comes atque Maittairius, antiquitatum typographicarum peritissimi, literato Argentinensi præ omnibus ostensuri fuissent. Itaque liber hic vel tum pro spurio jam habitus fuit atque neglectus, vel si post hoc tempus Bibliothecæ Pembrockianæ accessit, non minus est spurius; cui impostor, & imperitus quidem, rubrum adjecit. Gutenbergius jam a. 1450. societatem Moguntiæ cum Fausto inierat, Argentina relicta, ad quam insecutis temporibus eum rediisse, non constat. (r) Nec Gutenbergianæ hujus Inscriptionis stylus finalibus illis formulis, quæ tum adhiberi cœperunt, respondet. Adde, quod nullus adhuc in literario orbe visus sit liber, qui ex Gutenbergii typographia prodiisse se prodat. Inter a. 1457. quo *Psalterium* & a. 1459. quo *Rationale Durandi* a Fausto impressa sunt, nullus anni nota signatus nec Moguntiæ, nec Argentinæ codex lucem aspexit. Argentinæ porro ante a. 1471. nullus prodiit liber, qui typographum, annum impressionis & locum typis expressos designet. (s) Adde denique, quod præter Palmerium nemo codicem hunc Gutenbergianum recenseat. (t)

---

ficis nota impressa, in Regia Bibliotheca Lutetiæ extat, cui aliquis annum 1459. & hæc verba: *Tentamentum Fausti* adscripsit, sed male.

(r) Vid. Cap. III. §. 3.

(s) Vid. §. 8. hujus Capitis.

(t) MAITTAIRIUS, qui raros Pembrockianæ Bibliothecæ Codices tam diligenter in suis Annalibus recenset, rarissimum omnium cur omissurus fuisset.

§. 6.

Biblia Lat. Mentelii.

Mentelius quidem a. 1466. *Biblia Latina* majoris folii impressit; sed temporis & impressoris notitiam non ipse typis expressit, sed Calligraphus, literas capitales & rubricas totius libri quum coloribus scriberet, (*u*) calci ejus rubro hæc subjecit colore: „ Explicit liber iste Anno Do„ mini Millesimo quadringentesimo sexagesimo sexto for„ matus arte impressoria per venerabilem virum Johannem „ Mentell in Argentina. " Specimen, ex authentico curate depictum, quod Documentis (*x*) adjunxi, *Biblia* hæc literis sculptis impressa fuisse, aperte demonstrat. (*y*)

(*u*) Scribæ hujus classis *Illuminatores*, *Miniculatores* & *Miniatores* dicti sunt.

(*x*) Tab. III.

(*y*) Programma seculare a. 1740. cum scriberem, notitiam hanc typis impressam fuisse credideram, SCHWARZII fide in *Indice novo libror. pag.* 27. persuasus; sed ab eo tempore meliora edoctus sum. Unicum hujus Codicis, quod huc usque novimus, exemplum extat in Bibliotheca Consistorii Stutgardiæ. Notitiam ejus vide apud Widekindum, *Verzeichnus von raren büchern*, *Part.* 3. *p.* 450. Mentionem ejus quoque facit BENGELIUS in *Apparatu Crit. ad Nov. Test. pag.* 758. & 838. ex quo PROSPER MARCHAND *Hist. de l'Imprim. pag.* 55. Mentelianus hic Codex primitus ad Monasterium D. Margarethæ Argentinense pertinuit. Cum autem a. 1478. Ulricus, Wirtenbergensis Comes, Joh. Pruserum, Dominicanorum Stutgardiensium Lectorem, in Alsatiam misisset, ut sorores Regulæ S. Dominici ex Alsatia adduceret, hic decem sorores ex Monasterio S. Margarethæ secum abduxit. Occasione hac Codex Stutgardiam migrasse videtur, ubi tempore mutatorum Sacrorum ex monasterio Dominicanorum in Bibliothecam Consistorii transivit.

Ad eundem annum 1466. refertur quoque liber a Gruningero typographo impressus, cujus rubrum: "Biblia „ aurea cum suis historiis nec non exemplis veteris & novi „ Testamenti, impressa per Magistrum Johannem Grunin- „ ger MCCCCLXVI. 4to. (z) Auctor libri ANTONIUS DE RAMPIGOLLIS, Monachus Genuensis, qui Concilio Constantiensi interfuit.

PROSPER MARCHANDUS (a) vidisse se dicit codicem, hoc titulo ornatum; qui illi merito suspectus est. Nullus enim Gruningeri liber, ante a. 1483. impressus, occurrit.

§. 7.

Post Biblia Mentelii, anno 1468. alius *Bibliorum* latinorum Argentorati impressus est codex, qui similiter duabus columnis, duobusque voluminibus formæ majoris ex *Henrici Eggesteinii* prelo prodiit; sine die & consule. Sed Miniarii manus, in fine Psalterii, quod primum claudit volumen, hæc addidit: "Explicit Psalterium &c. per Ma- „ gistrum Heinricum Eggestein Anno LXVIII." (b) Biblia Eggesteinii.

A. 1469. Mentelius ASTEXANI (c) *Summam de Casibus*, sine Astexanus Mentelii.

(z) Codex, qui in Bibliotheca Hohendorfiana, in Cæsaream deinceps translata, extitit, annum 1465. præ se fert. vide *Catalogum Hohendorf. Part.* 2. *pag.* 1.

(a) *Dictionnaire Historique pag.* 289. CLEMENT *Bibliotheque historique tom.* 4.

(b) Vid. Tab. V. Docum. Extat codex rarissimus in Bibliotheca Commendæ S. Johannis Hierosol. Argentorati.

(c) Astexanus vel Astesanus, ab oppido *Asti* Pedemontii, seculo XIV. scripsit *summam de Casibus conscientiæ*, quæ *Astesana* vocatur. Minorita fuit, atque circa a. 1330. decessit.

adjecta loci & temporis nota impressit. Miniator annum 1469. adlevit. (*d*)

§. 8.

Gratianus Eggesteinii. Primus liber Argentinæ impressus, cui typographi nomen, locus impressionis & annus adjecti sunt typis, ex Henr. Eggesteinii prelo a. 1471. prodiit, nempe *Gratiani Decretum*, duobus maximæ formæ voluminibus, literis sculptis impressum; quod notabilis typorum inter se dissimilitudo testatur. In fine voluminis, stylo ex Rubricis finalibus Moguntinis desumto, hæc legimus: "Presens „ Gratiani Decretum una cum Apparatu Bartho. Brixiensis „ in suis distinctionibus, causis, & consecrationibus bene „ visum & correctum artificiosa adinvencionis (*sic*) imprimendi absque ulla calami exaratione sic effigiatum & ad „ laudem omnipotentis Dei est consummatum per venerabilem virum Heinricum Eggestein artium liberalium „ Magistrum civem inclite civitatis Argentin. Anno Dni „ MCCCCLXXI. fol." Characteres majusculi, pulchri, sed gothicæ formæ sunt. (*e*)

Quæ causa typographos Argentinenses induxerit, ut

(*d*) Vid. Tab. IV. Docum. Signum Chartarii, quod in Astexani Menteliani & Bibliorum Eggesteinii chartis comparet, exsculptum appono:

(*e*) Memorat hanc editionem CAILLE *Hist. de l'Imprimerie pag.* 19. CHEVILLIER *Origine de l'Imprimerie de Paris pag.* 104. Extat codex hic in eadem Bibliotheca Commendæ. Eggesteinius inter primos charactere Gothico usus est. Semigothico usi sunt Faustus & Schœfferus. Veneti corruperant eum, passimque secuti sunt reliqui Itali, Galli, Germani, donec post sec. XVI. medium fuit abolitus.

nonnisi quatuordecim post annos (*f*) Moguntinorum sequerentur exemplum, librisque suis notitias typographicas adderent, inferius ostendam.

§. 9.

Eodem a. 1471. idem Eggesteinius edidit *Clementinas*, sive Clementis V. Constitutiones, folio quoque majore, in quarum fine: Clementinæ ejusd.

" Hic Clementis quinti Constitutionum liber una cum
„ apparatu famosissimi juris Doc. domini Jo. An. suis ru-
„ bricationibus bellissime distinctus per venerabilem Philo-
„ sophiæ Magistrum ac etiam inclite Argentinensis civitatis
„ civem bene meritum dominum Heinricum Eggesteyn
„ hujus artis peritissimum, ut innumera antehac divini hu-
„ manique juris per ipsum testantur volumina summa cum
„ maturitate ac diligentia impressus est Anno Domini
„ MCCCCLXXI. XI. Kal. Decembris. " (*g*)

Clementinas has post Decretum excusas fuisse, indicat dies XI. Kal. Dec. quo annus vergebat ad finem.

§. 10.

A. 1472. ex ejusdem Eggesteinii prelo prodierunt *Ciceronis Officia* in 4to. cum hac inscriptione: Ciceronis officia.

" Presens Marci Tullii clarissimum opus arte quadam

(*f*) Nempe post Fausti Psalterium a. 1457. impressum, ubi prima notitia. Vid. Cap. III. §. 5.

(*g*) Extat liber in Bibliotheca Commendæ S. Joh. Hierosol. Argentinæ.

„ perpulcra per venerabilem Philoſophie Magiſtrum ac et-
„ iam inclite Argentin. Civitatis civem Dom. Heinricum
„ Eggeſteyn ſumma cum diligentia impreſſum eſt, Anno
„ Dom. MCCCCLXXII." (*b*)

Editio hæc ex Fauſtianis a. 1465. & 1466. expreſſa eſt, ſed literis ſculptis.

§. II.

Inſtitutiones Juſtiniani.

Eodem a. 1472. Eggeſteinius typis quoque ſculptis in lucem edidit *Juſtiniani Inſtitutiones*, quibus adjunctæ *Conſtitutiones feudales* fol. cum hoc rubro in fine:

« Hic feudorum uſus liber una cum apparatu ſuis rubri-
„ cationibus peroptime diſtinctus per venerabilem Philoſo-
„ phie Magiſtrum ac inclyte Argentinenſis Civitatis civem
„ bene meritum Dom. Heinricum Eggeſteyn artis impreſ-
„ ſorie peritiſſimum ſumma cum diligentia ac maturitate
„ impreſſus Anno MCCCCLXXII. XVII. Kal. Octobr." (*i*)

Ex Eggeſteinianis his libris nonnullos poſſedit Schwarzius, de quibus ita loquitur: (*k*)

(*b*) Vid. Tab. VI. Docum. Extat in Bibliotheca Commendæ S. Johannis, Argentorati. Ciceronis Officia a. 1466. Moguntiæ edita primum typographicæ artis ſpecimen putavit THEOD. ZWINGER *Theatr. Vitæ hum. Vol. XX. Lib. I. pag.* 3629.

(*i*) *Juſtiniani* Inſtitutiones a. 1468. ediderat Petrus Schœfferus, Fauſto jam mortuo. Fallitur ergo LUDEWIGIUS in *Vita Juſtiniani pag.* 24. ubi ſcribit: primam *Inſtitutionum Juſtinian.* editionem eſſe Romanam anni 1476. falſam quoque ſubjungens rationem, quod Germania noluerit prelo committere librum, in Germaniæ foris nondum receptum.

(*k*) In *Programmate Weiſſiano* a. 1735. n. 3.

"Licet etiam hic Altorfii intueri libros quosdam, ab „ Henrico illo Eckfteinio, Argentorati impreffos, in qui- „ bus eo facilius typorum ex ligno fculptorum veftigia ap- „ parent, quo minus vel unius literæ typi, fi vel tricies in „ una pagina occurrant, ex omni parte fibi tam æquales, „ quam quidem fufi typi, videantur."

§. 12.

Ceterum uti primus liber ligneis literis, loci, temporis & typographi nota confpicuus, Argentorati impreffus, fuit *Decretum Gratiani*, qui a. 1471. lucem afpexit, ita primus literis fufis Argentorati impreffus, fuit VINCENTII BELLOVACENSIS *Speculum Hiftoriale*, quod a. 1473. quatuor maximæ chartæ voluminibus ex Joh. Mentelii typographia exivit; quam tamen alia, literis fculptis & inæqualibus, fine anno & loco impreffionis ac fine typographi nomine, præceffit editio. (*l*) Mentelius nimirum homo dives, impenfis in literas fufas faciendis par, iteratam operis, tum avide quæfiti, impreffionem expedivit, & fuum denique nomen, locum impreffionis, annumque pofteriori adjecit. In fine operis enim hæc legitur infcriptio: Vincentii fpeculum lit. fufis.

"Explicit Speculum Hiftoriale fratris Vincencii ordinis „ Predicatorum impreffum per Johannem Mentellin anno „ Domini millefimo quadringentefimo feptuagefimo tercio „ quarta die decembris."

Operis tam vafti impreffio labor fuit plurium annorum. Nefcio, qui factum, ut *Lexici Hiftorici Bafilienfis* Concinnatores, viri certe doctiffimi, afferuerint, nunquam vifum

(*l*) Hanc in Bibliotheca mea affervo.

fuiſſe librum, in quo Mentelius ejus dicatur impreſſor. (*m*) Non enim *Speculum Hiſtoriale* modo, ſed & *Morale*, (*n*) *Phyſicum* & *Doctrinale* Mentelii typographiam annuntiant. Vaſtum hoc decem maximæ formæ voluminum opus, a. 1476. terminatum, quale nec Moguntina, nec ulla Argentinenſis ab eo tempore officina typographica produxit, Menteliano nomini gloriam conciliavit & opes. (*o*)

§. 13.

Alia literis ſculptis.

Henr. Eggeſteinius tamen, Jeorius Huſnerus, Cephaleus Wolphius, (*p*) libros literis ſculptis continuarunt imprimere. BERTHORII *Reductorium morale* a. 1474. per *C. W.* id eſt, Cephaleum Wolphium;

RODERICI ZAMORENSIS *Speculum* a. 1475. per Martinum Flach;

(*m*) In voce *Gutenberg*. Menteliana hæc Speculi editio in ipſa Bibliotheca publica Baſileæ ſervatur. Iidem Auctores metachroniſmo peccant, quando literas fuſas a. 1474. ab Argentinenſibus demum adhibitas fuiſſe ſcribunt. Aliquot volumina jam a. 1473. comparuerunt, literis fuſis impreſſa.

(*n*) *Speculum morale* a. 1476. impreſſum, hanc in fine habet epigraphen: " Impreſſum in inclyta urbe Argentinenſium ac nitide
" terſe emendateque refectum per honorandum Dnm Dnm Jo-
" hannem Mentelin artis impreſſorie magiſtrum famoſiſſimum.
" Anno a partu virginis ſalutifero milleſimo quadringenteſimo
" ſeptuageſimo ſexto die menſis novembris nona.

(*o*) Mentelium brevi factum eſſe opulentiſſimum, WIMPHELINGIUS teſtatur in *Epit. Rer. Germ. Cap.* 65.

(*p*) Vulgo *Wolfgang Koepfel*.

NIDE-

NIDERI *Præceptorium divinæ legis* a. 1476. per Jeorium Hufner, omnes folii majoris libri typis ſculptis excuſi ſunt. Hos inter tamen Eggeſteiniani typi magnitudine & forma eminuerunt; ipſis quoque Mentelianis ſculptis præſtantiores.

§. 14.

Henricus Knoblochzerus a. 1478. *Proceſſum Judiciarium Belial* foliis formæ majoris Argentorati excudit, addita inſcriptione, quæ librum æneis literis concinnatum fatetur, his verbis: " Proceſſus judiciarius Belial intitulatus de lati„ no in vulgarem ſtilum mirifice tranſlatus... finit. Quem „ *ereis* figuris Heinricus Knoblotzer in Ceſarea urbe Argen„ tine feliciter atque digniſſime perfecit a. 1478. in die Egi„ dii. " (*q*) Æneæ hæ quidem literæ fuerunt, ſed ſculptæ, quia inæquales. Sub Gruningero autem, Pruſſio, Schotto ſolæ denique literæ fuſæ obtinuerunt. Tranſitus a ſculptis ad fuſas cum fieret, utraque ſubinde ſpecies ſimul adhibita eſt; quod in libris nonnullis, inter a. 1470. & 1480. impreſſis, obſervavi. Typi ænei.

§. 15.

Gutenbergianam ergo imprimendi formam per quinque luſtra Argentinenſes continuarunt, poſtquam Moguntini jam literis uſi ſunt fuſis. Quin & Schœfferiana cum Gutenbergiana aliquandiu Argentinæ ſimul exercita fuit. Naſcitur hinc canon: Libri literis ſculptis, rudibus & ſcabris, ſine anni, loci & artificis indicio impreſſi, ex Argentinen- Confectaria.

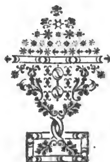
(*q*) Liber hic & præcedentes extant quoque in Bibliotheca Commendæ S. Johannis Hieroſol. Argentorati.

fium prelo maximam partem prodierunt. Ceterum per omnem fere feculi XV. decurfum Faufti & Schœfferi officina Moguntiæ fere viguit fola, (r) & ad Johannem Schœfferum, Petri filium, tranfivit, quum eodem intervallo plurimæ Argentorati typographiæ hanc artem urgerent, ut infra oftendam. (s)

Eggefteinius, Hufnerus, de fculptura typorum plus ceteris folliciti, Gutenbergianam artem eo denique perduxerant, ut dubius fubinde hæferim, fufis an fculptis literis vere fint ufi. Summum ergo beneficium literis mobilibus fculptis attulit Gutenbergius orbi, qui fufilibus literis potuiffet carere, fculptifque folis artes atque fcientias non minus ac fufis propagare.

(r) ORLANDI *Origine e Progreffi della ftampa p.* 14. nonnifi unam officinam præter Schœfferianam memorat.

(s) Cap. X.

CAPUT V.

Fabuloſa Argentinenſium de originibus typographicis traditio.

§. I.

Cauſæ errorum.

RS, paucos inter ſocios lento cum ſucceſſu inventa, & per quinque fere luſtra in occulto exercita, (*t*) poſteritatem de auctore & tempore ſi reddit incertam, nemo forte mirabitur. Gutenbergio Argentinæ ſi nulla cum ſociis, nulla Moguntiæ cum Fauſto fuiſſet diſcordia, typographicæ origines in perpetua obſcuritate manſiſſent. At teſtes litium occaſione producti; ſententiæ a Senatu & arbitris latæ, inſtrumentis condendis occaſionem dederunt, in quibus vera originum memoria ſervatur. Regiſtra, in quibus acta perſcribuntur Senatus, in arctiore cuſtodia ſunt. Ars, Argentinæ primum duo per luſtra, atque Moguntiæ deinceps per tria delitefcens, quum a. 1462. denique evolaſſet in orbem, non potuit non variis rumoribus apud populares exteroſque agitari. Gutenbergius, qui nonniſi a. 1468. deceſſit, veritatem facile aperire potuiſſet, ſed tacuit conſtanter, de fallaciis Fauſti nunquam, quod mireris, conqueſtus. Tacente Gutenbergio, qui hæc Moguntiæ audivit & vidit, tacuerunt quoque Argentinenſes. Inter hæc primi Argentinenſes ſocii, rei geſtæ gnari, perierunt. Gutenbergii Argentorato Moguntiam reditus; Gensfleiſchii & Gutenbergii in duos homines diviſio; urbium, ubi Gu-

(*t*) Vid. Cap. III. §. 8.

tenbergius natus eſt, & ubi artem invenit, diverſitas; literarum fuſilium & ſculptarum confuſio; non incertas tantum, ſed fabuloſas quoque hujus artis origines reddiderunt. Res variis per ora hominum volavit ſermonibus, quibus plerumque aliquid veri & aliquid falſi commixtum.

§. 2.

Wimphelingii ſphalmata.

Factum hinc, ut WIMPHELINGIUS, Vir alias amantiſſimus veri, qui a. 1451. Seleſtadii natus, Argentinam adoleſcens appulit, ex qua Gutenbergius vix ante quatuor luſtra exierat; in qua Mentelii & Eggeſteinii tum prela ferbuerant; ut Wimphelingius hic, inquam, origines has primus noſtrûm deſcribens, jam deflexerit a vero. Actorum ille Senatus & D. Thomæ ignarus, ad vulgares traditiones confugiens, tribus in libris, ubi de originibus typographicis loquitur, eas male expoſuit; addendo aliquid vel omittendo erroneus. In *Epigrammate*, quod a. 1499. in laudem Gensfleiſchii, quem *Anſicarum* vocat, compoſuit, typographiam æneis typis ab eo exercitam prædicat; (*u*) ligneos typos, Argentorati ab eo prius inventos, omittens.

Scripſit hæc extra Alſatiam verſatus. In *Epitoma Rerum Germanicarum*, Thomæ Wolphio a. 1502. dedicata, diſtinctius ait: (*x*) " Anno Chriſti 1440. Friderico III. Rom. „ Imp. regnante, magnum quoddam ac pene divinum bene-

(*u*) „ Felix Anſicare per te Germania felix
„ Omnibus in terris præmia laudis habet.
„ Urbe Moguntina, divino fulte Joannes.
„ Ingenio; primus imprimis ære notas.
Extat hoc Epigramma in fine *Memoriæ* MARSILII AB INGHEN, editæ Heidelbergæ a. 1499. in 4to.

(*x*) Cap. 65. apud SCHARD. *Script. Rer. Germ. Tom. I. p.* 179.

„ ficium collatum eſt univerſo terrarum orbi a Joanne Gu-
„ tenberg, Argentinenſi, novo ſcribendi genere reperto. Is
„ enim primus artem impreſſoriam, quam latiniores ex-
„ cuſoriam vocant, in urbe Argentinenſi invenit. Inde
„ Moguntiam veniens eandem feliciter complevit." (y) Bene hæc Wimphelingius, in anno tamen inventionis, ut & in eo deceptus, quod Gutenbergium Argentinenſem conſtituit.

§. 3.

At in *Epiſcoporum Argentinenſium Catalogo*, a. 1508. ſcripto, circumſtantias rei additurus, in avia plane dilabitur: (z) Alii errores.
„ Sub hoc Roberto (Epiſcopo Argent.) nobilis ars impreſ-
„ ſoria inventa fuit a quodam Argentinenſi, licet incom-
„ plete, ſed cum is Maguntiam deſcenderet ad alios, in
„ hac arte inveſtiganda ſimiliter laborantes, ductu cujuſ-
„ dam Joannis Genſzfleiſch, ex ſenio cœci, in domo Boni-
„ montis Gutenberg, in qua hodie collegium eſt Juriſta-
„ rum, ea ars completa & conſummata fuit."

Multiplex in loco hoc Wimphelingii error.

1. Inventoris nomen reticet, cum in Epitoma Gutenbergium nominarit.

2. Inventorem anonymum appellat Argentinenſem.

(y) Brevius rem expreſſit in *Germania cis Rhenum*, quam Senatui Argentinenſi a. 1501. dedicavit, ubi pag. 43. ſimpliciter: „ Urbs veſtra plurimum excellere videtur impreſſoriæ artis „ origine, licet in Moguntiaco conſummatæ.

(z) *Vita Roberti Epiſcopi.*

3. Moguntiæ eodem tempore, quo ars Argentorati inventa, Gensfleiſchium in eadem inveſtiganda laboraſſe perſcribit.

4. Gensfleiſchium ex ſenio cœcum fuiſſe ait, quum in vegeta ætate Argentinam reliquerit, viginti poſt annos inter Aulicos Electoris receptus.

5. Gensfleiſchium a Gutenbergio diſtinguit.

Scilicet quo magis ad circumſtantias rei Wimphelingius deſcendit, eo magis in errores delapſus eſt; in eo tantum ſibi ſemper conſtans, Argentinenſem Argentinæ artem reperiſſe.

De Mentelio autem hæc modo tradit:

„ Interea Joannes Mentel, id opificii genus inceptans, „ multa volumina caſtigate ac polite Argentinæ imprimendo factus eſt brevi opulentiſſimus.

§. 4.

Gebvileri. HIERONYMUS GEBVILERUS, ſcholæ Seleſtadienſis, dein Hagenoenſis Rector, a. 1473. natus, Gutenbergio præterito, inventorem typographiæ primus in ſcenam produxit Mentelium. In *Panegyri* enim, Carolo V. Imp. a. 1521. dedicata, (*a*) ita locutus eſt: " Joannes Mentell „ non infimum locum (inter præclaræ indolis homines) „ obtinet, ob calcographandi, ſeu ſtaneis calamis excu-

(*a*) Impreſſa eſt Argentinæ 4to. vid. fol. 19. *a.* Recuſa a. 1641. Gebvilerus eadem repetiit in Commentariis MSS. de *Ortu Comitum Habsburg*. Lib. V.

„ dendi libros artem, quam primus ante ſeptuaginta & „ quatuor annos in hac urbe mortalibus adinvenit; etſi Mo- „ guntiaci cuidam Joanni Fuſt civi ſuo id acceptum ferant." Perverſe hæc Gebvilerus, typographiæ infantiam omnino ignorans; ſtanneorum modo typorum gnarus, quos apud heredes Mentelii viderat; inſcius ligneorum, quos Specklinus, a. 1589. mortuus, Argentinæ conſpexit. Idem in anno inventionis artis graviter errat. Calculus enim ejus incidit in a. 1447. (*b*) quo Gutenbergius jam Argentina diſceſſerat.

Gebvileri narrata tamen Wimphelingii ex ſorore nepos ſecutus eſt JAC. SPIEGELIUS, qui Maximiliano, Carolo V. & Ferdinando a conſiliis & epiſtolis fuit. Is enim in Commentario ad BARTHOLINI *Auſtriadem*(*c*) hæc annotat:

„ Inſigniter autem divina illa impreſſoria ars, Argentorati „ primum per Joannem Mentel, Schotti noſtri avum, (*d*) „ a. 1444. inventa, (Germanos in ære tractando præſtare) „ teſtatur.

Gebvilerus ergo triplicis accuſandus erroris. 1) Gutenbergio tribuenda Mentelio tribuit. 2) Inventioni artis annum 1447. aſſignat. 3) Ligneas omnino literas ignorat. Patet hinc, Gutenbergii memoriam, Gebvileri ætate,

(*b*) Panegyrin ſuam ſcripſit Gebvilerus a. 1521. dicitque artem ante 74. annos a Mentelio Argentinæ inventam, qui calculus ad a. 1447. ducit.

(*c*) Lib. IX. pag. 241. editionis Joh. Schotti, quæ a. 1531. in fol. prodiit Argentorati, quæ princeps impreſſio eſt. *Auſtrias* hæc Bellum Noricum ſive Bavaricum, a. 1504. a Maximiliano I. Imp. geſtum, heroico Carmine Libris XII. deſcribit.

(*d*) De Schotto hoc infra Cap. X.

apud Argentinenſes jam refriguiſſe, quanquam ille per XV. annos in urbe hac tranſegerat civis.

§. 5.

Hedionis & Herzogii.

Cautior Gebvilero GASPAR HEDIO fuit, qui *Paralipomena* ad Conradum Urſperg. Argentinæ, ſub Caroli V. initia, ſcribens verbotenus ea repetit, quæ in *Rerum Germanicarum Epitoma* Wimphelingius ſcripſerat. BERNHARDUS HERZOGIUS (*e*) artis inventionem Argentinæ, & quidem Gutenbergio ſoli attribuit, ſed tamen adjutorem & Gensfleiſchium & Joh. Fauſtum adjungit, quorum conſilio & cum quibus Moguntiam migraverit.

§. 6.

Chronici Argent. MS.

Anonymum Argentoratenſe Chronicon, Specklini temporibus Germanice ſcriptum, in publicis Argentorati ſcriniis ſervatum, fabuloſum illud denique contexuit trama, cujus ſumma huc redit: A. 1440. Nic. Schanlittio tertium Coſ. Walthero Spiegelio, Burcardo Mullenhemio, Cunone Treubelio, Johanne Balthaſare ab Endingen, Prætoribus, typographia inventa eſt Argentorati per Joh. Mentelin, cujus domus pro inſignibus *Vivarium* habet. Hic famulo ſuo, Joh. Gensfleiſchio, Moguntino, ſagacis ingenii homini, cum arcana artis communicaſſet, ut in ea perficienda ab eo juvaretur, deceptus eſt turpiter. Gensfleiſchius enim Joh. Gutenbergio, homini diviti, cui aliquid de Mentelii arte innotuerat, prodidit arcana. Quum autem Argentinæ ars non exerceri potuiſſet, Mentelio præſente, ſpe lucri inducti migrarunt Moguntiam. Nemeſis divina perfidum Gensfleiſchium cœcitate punivit.

(*e*) *Chron. Alſat.* in præfat. init. & Lib. 2. pag. 127.

Hic

Hic idoneus ille teſtis eſt, cujus auctoritatem SCHRAGIUS, (*f*) SCHMIDIUS, (*g*) BOECLERUS, (*h*) SCHILTERUS, (*i*) ARTOPOEUS, (*k*) aliique ſcriptores Alſatici bona fide ſecuti ſunt. (*l*) Forma & indoles ſtyli Germanici ſcriptorem ſeculi XVI. facillime prodit, (*m*) qui cum Wimphelingii, Gutenbergium ſemper inventorem prædi-

(*f*) *Von Erfindung der Buchdruckerey.* Hic ADAMUS SCHRAGIUS, Reip. Argent. Advocatus, alium librum contra Mallinkrotium ſcripturus erat Latino ſermone, ut ipſe in fine libri fatetur.

(*g*) JOH. SCHMIDIUS, Theol. D. & Prof. Argent. in Concionibus feſto typograph. habitis a. 1640.

(*h*) In *Orat. ſeculari de Typographia*, a. 1640. quoque dicta.

(*i*) In *Obſervat. ad Kœnigshov. pag.* 444.

(*k*) *Commentar. ad Schraderi Tabb. pag.* 462.

(*l*) His accenſendus eſt JAC. MENTELIUS, Caſtro-Theodoricianus, Medicus Pariſinus, qui inſtinctu Gabr. Naudæi contra Mallinkrotium a. 1650. *Parænesin de vera Typographiæ origine* ſcripſit Pariſiis, ut Joh. Mentelii gloriam vindicaret. Idem jam a. 1644. *Brevem Excurſum de loco, tempore & Authore inventionis Typographiæ ad Naudæum* Pariſiis ediderat. GASPARUS BERNEGGERUS, Matthiæ filius, Mentelio huic variarum rerum notitiam Argentorato tranſmiſit; ſed tritam popularium ſuorum viam ſecutus. Mentelii liber caute legendus. Continet plura lectu digna, at plenus quoque errorum, invectivarum & vanæ gloriæ eſt. Pag. 15. *Paræneſeos* falſum commiſit, in verſu hoc:

Plura licet ſummæ dederis tu *Argentina* laudi.

In exemplari, quod in Sorbonæ Bibliotheca ſervatur, non Argentina, ſed *Alemannia*, legitur. Vid. MAITTAIRE *Annal. Typogr. tom. I. pag.* 27. CHEVILLIER *Orig. de l'Imprim. pag.* 52.

(*m*) Probat hoc TENZELIUS *von Erfindung der Buchdrucker-Kunſt, pag.* 62.

cantis & Mentelium ei poſtponentis, auctoritate haud quaquam comparandus.

§. 7.

Bœcleri. Bœclerus tamen Anonymi, privata tantum fide ſcribentis, Chronicon, Tabulario Civitatis illatum, publicis Reipublicæ Commentariis æquiparat. Audiamus Bœclerum: “ Ex his (Chronici, quæ protulimus, verbis) habemus auctorem inventi nobiliſſimi; habemus tempus & locum; habemus primam & furtivam demigrationem artis; qua effectum eſt, ut ſtatim circa initia Moguntinorum Civitas & nomen operis typographicis inclareſceret. Habemus hæc & plura, inquam, non ex vago & veteri rumore, non ex ambitioſi ſcriptoris ingenio & luſu; non ex fallacibus aut ambiguis inſcriptionibus, ſed ex ipſis Reipublicæ noſtræ Commentariis & Inſtrumentis, quorum nec auctoritas detrectari a modeſto homine, nec ſimplicitas ſuſpectari a bono, nec perſpicuitas declinari a ſano poteſt.

Ita graviſſimi Argentinenſium per duo ſecula ſuperiora ſcriptores typographiæ inventorem proclamarunt Mentelium.

Gutenbergius & Gensfleiſchius pro diverſis ſunt habiti. Hic auctor, ille particeps furti accuſatur.

Gensfleiſchius famulus Mentelio domino, artis inventori, Argentinæ furto abſtulit artem, eamque Gutenbergio Argentinæ quoque detexit; ambo migrarunt Moguntiam, artemque, furto ablatam, ibi excoluerunt. Eadem fere cum Anonymo hoc retulit DANIEL SPECKLINUS. (*n*)

(*n*) *Chron. MS. Argentin.* apud SCHILTER. *ad Kœnigshov.*

§. 8.

Bilem hæc excitaſſe Kœlero, ut *Vindicias Gutenbergii* contra Argentinenſes a. 1740. conſcriberet, non equidem miror. Verum & Salmutho, Mallinkrotio, aliiſque cauſæ Moguntinæ patronis dicam ſcribere debuiſſet, quippe qui Gutenbergium multo apertius furti inſimulant. Equidem neſcio, qui factum, ut Argentinenſes, Moguntini, Batavi atque Britanni, originum typographicarum mentionem cum faciunt, ſemper fabuloſi quid de furto admiſceant. De Fauſto a Batavis furti accuſato; de emiſſario Anglo, qui typographiæ arcanum Gutenbergio Harlemi aſtute ſurripiens, illud ad Britannos tranſtulerit, infra diſſeritur. Epicriſis.

Typographiæ autem inventio ut adſcriberetur Mentelio, non una res dedit occaſionem. Gutenbergio diſcedente, præcipuus artis magiſter cum fuiſſet Mentelius, eamque Argentinæ perfeciſſet, uti Gutenbergius & Schœfferus eam perfecerunt Moguntiæ, magnaſque inde opes pararet, non mirum eſt, Argentinenſes in eum præſentem oculos fixiſſe, artiſque proclamaſſe auctorem; fama conſtanter tradente, artem Argentorati fuiſſe inventam. Quin & inventi ſunt Literati, qui Joh. Mentelium & Joh. Gutenbergium pro uno eodemque homine ſumendum eſſe ſtatuerunt; Gutenbergii agnomen Mentelio acceſſiſſe credentes, poſtquam Argentina relicta migraſſet Moguntiam. (*o*)

pag. 442. Anonymus Chronici ſcriptor atque Specklinus videntur fuiſſe æquales.

(*o*) *Lexicon Hiſtor. Baſil.* in voce *Gutenberg*. CHRISTIANUS LESSER in *Typographia Jubilante pag.* 38. Fauſtum quoque eundem cum Gensfleiſchio fuiſſe credidit, qui cum Gutenbergio fuit idem.

§. 9.

Fabula de Fausto. Receptus denique error eſt, a BESOLDO, (*p*) NAUDÆO, (*q*) CAILLIO, (*r*) HOFMANNO, (*s*) STRUVIO, (*t*) MARCHANDO, (*u*) aliiſque pluribus admiſſus, Fauſtum Lutetia, ubi Biblia ſua, a. 1462. impreſſa, vendiderat, redeuntem, veniſſe Argentinam, ibique typographicam artem docuiſſe Mentelium. Primus traditionis hujus narrator eſt Henricus Schorus, Belga, Surburgenſis in Alſatia Collegiatæ (*x*) Præpoſitus, vir alias fide dignus, qui eam Argentorati in ædibus Michaëlis Theureri Joh. Walchio retulit. WALCHIUS eam *Decadi* ſuæ *Fabularum* inſeruit. (*y*) Refert nimirum Walchius, Fauſtum multa Bibliorum exempla inæquali admodum pretio cum vendidiſſet Lutetiæ, emptores, qui carius emerant, ei intendiſſe litem, atque redeuntem in patriam quoque pertinaciter perſequi continuaſſe; quos ut evitaret, Argentinam fugiſſe, ibique artem docuiſſe Mentelium. Equidem nec Lutetienſe Fauſti iter, nec exempla Bibliorum inæqualiter ibi vendita, nec Fauſti Argentinam adventum in dubium vocaturus ſum, ſed ſi advenit, eo artis magiſtro non eguit

(*p*) *Diſſert. de Typographia.*
(*q*) *Addition à l'Hiſt. de Louis XI. edit. Lenglet. pag.* 332.
(*r*) *Hiſt. de l'Imprimerie pag.* 12.
(*s*) *Lexic. Hiſtor.* voce *Jo. Fauſtus.*
(*t*) *Introduct. ad Hiſt. liter. pag.* 924.
(*u*) *Hiſt. de l'Imprimerie Num. V. pag.* 26. *ſq.*
(*x*) Quæ a. 1738. Hagenoam tranſlata.
(*y*) Fab. IX. *pag.* 182. *Decas* hæc Argentinæ a. 1609. impreſſa in 4to. Marchandus narrationem admittit, ſed dubitat, num Fauſtus artem tum adhuc occultam Mentelio manifeſtaturus fuiſſet. Itaque Argentinenſe iter Fauſti ad aliud tempus rejiciendum eſſe putat.

Mentelius, Gutenbergianæ artis jam tum gnarus & continuator induſtrius. (z)

(z) Quæ autem de Fauſto, ob typorum inter ſe ſimilitudinem, in Bibliis deprehenſam, magiæ Pariſiis accuſato, CAILLIUS ſcribit in *Hiſt. de l'Imprim. pag.* 12. ficulnea ſunt. Cur opus erat Parlamenti ſententia, ut a magia Fauſtus abſolveretur, quum Bibliis ipſe ſuis adjecerit notitiam, quæ *artificioſa adinventione imprimendi ſeu caracterizandi abſque calami exaracione* librum compoſitum fuiſſe annuntiat. Fauſtum illum præſtigiatorem, de quo drama ridiculum extat, qui cum Fauſto typographo confundunt, excipiendi ſunt riſu. Confutavit eos BIERLING de *Pyrrhoniſmo hiſtorico*, atque oſtendit, præſtigiatorem hujus nominis ſec. XV. in Wirtenbergico Ducatu vixiſſe, qui cum Moguntino nihil habuit commune. Conf. STRUVII *Bibliotheca Antiqua a.* 1706. *pag.* 232. *ſqq.* Secundum Lutetienſe iter Fauſtus a. 1466. ſuſcepit. Viſum eſt mihi in publica Genevenſium Bibliotheca Officiorum Ciceronis a. 1466. impreſſum exemplar, in cujus fine hæc verba, manu adſita, leguntur: „ Hic liber pertinet michi Ludovico „ de la Vernade Militi, Cancellario Domini mei Ducis Borbonii & Alvernie, ac Præſidenti Parlamenti lingue Occitanie, quem dedit michi Jo. Fuſt ſupradictus Pariſiis, in „ menſe Julii, anno Domini MCCCCLXVI. me tunc exiſtente Pariſiis pro generali reformatione totius Francorum „ Regni. " *Officia Ciceronis* a. 1465. & 1466. adeoque bis ex Fauſti prelo prodierunt. Eodem a. 1466. peſtis afflixit Lutetiam, qua menſe Aug. & Sept. 40. millia hominum perierunt. Lues hæc Fauſtum abſtuliſſe videtur. Poſt hæc enim ſolus ubique Schœfferus in libris, Moguntiæ impreſſis, occurrit. Ita biennio ante Gutenbergium, duodecennio ante Mentelium, Fauſtus deceſſit.

CAPUT VI.

Fallaces Fausti Inscriptiones.

§. I.

Fallaciæ Fausti.

SUPEREST, ut speciosum & validum contra Argentinenses telum retundamus, quod ex Inscriptionibus petitur, quæ primis libris, a Fausto impressis, adjectæ, typographiæ inventæ gloriam Fausto & Schœffero, adeoque Moguntiæ tribuere videntur. Speciosas illas esse epigraphes, non equidem diffiteor. Quodsi tamen eas inspicias propius, sinonii profecto ingenii partus sunt, ab homine callido & alienæ laudis invido excogitatæ; qui artis repertorem, Gutenbergio vivo, se jactare non ausus, Moguntiam inventricem jactavit, ut veteratoria hac arte lectores incautos deciperet. Ex omnibus mala Fausti fides elucet. Postquam enim Gutenbergius ea, quæ ab a. 1436. per novennium Argentinæ egerat, in patriam redux circa a. 1450. Fausto manifestasset, ibique socius artem cum eo per quinquennium tractasset, uti ex lite a. 1455. inter eos judicata elucet, Faustus in *Psalterio*, duobus post litem annis in publicum edito, ubi prima anni, loci impressionis & typographi mentio, ut jam dictum, occurrit, nullam Gutenbergii, socii nuper sui, & certissimi typorum mobilium, quibus liber impressus est, inventoris fecit mentionem; tantum laudi suæ detrahi arbitratus, quantum Gutenbergianæ accederet.

§. 2.

Notitia Pſalterio a. 1457. typis miniatis ſubjuncta, quæ omnium prima eſt, ita ſe habet: "Preſens Spalmorum „(ſic) Codex.... adinventione artificioſa imprimendi ac „caracterizandi abſque calami ulla exaracione ſic effigiatus „& ad euſebiam Dei induſtrie eſt conſummatus per Johan-„nem Fuſt civem Moguntinum & Petrum Schoiffer de „Gernsheim Anno Dni milleſimo CCCCLVII. in vigilia „Aſſumpcionis." Librum non calamo exaratum, ſed artificioſa adinventione caracterizandi effigiatum & conſummatum eſſe, Fauſtus declarat, at inventorem artis nec ſe, nec Petrum Schœfferum pronuntiat. Biennio poſt ſecunda hujus Pſalterii editio ab iiſdem facta eſt, in cujus ſubjecta notitia Petrus Schoiffer de Gernsheim dicitur *Clericus.* (*a*) In Pſalterio.

§. 3.

A. 1459. præter ſecundam Pſalterii editionem, prodiit GUIL. DURANDI *Rationale Officiorum divinorum*, in cujus calce hæc verba rubro quoque colore impreſſa leguntur: In Durandi Rationale.

„Preſens Racionalis divinorum Codex officiorum ve-„nuſtate capitalium decoratus rubricationibus diſtinctus „artificioſa adinventione imprimendi ac caracterizandi abſ-

(*a*) Uterque codex deſcriptus eſt in *Commentariis Regiæ Inſcript. Academiæ T. XIV. p.* 254. a CLAUDIO DE BOZE, elegantis doctrinæ Viro, haud ita pridem defuncto, cujus Bibliotheca principum editionum delectu nulli conceſſit. Præter duas has editiones tertiam, Moguntinam quoque, anni 1490. poſſedit Bozeus; omnes omnibus per Galliam, Italiam, Angliam Bibliothecis ignotas. Conf. ſupra Cap. III. §. 5.

„ que calami exaratione ſic effigiatus & ad euſebiam Dei „ induſtrie eſt conſummatus per Johannem Fuſt civem „ Moguntinum & Petrum Gernſsheim Clericum dioceſſ. „ ejuſdem. Anno Dni Milleſimo quadringenteſimo quin- „ quageſimo nono. Sex. die Octobris. "

Similis formula in *Conſtitutionibus Clementinis* a. 1460. occurrit. In nulla earum Fauſtus inventoris ſibi vindicat laudem; civis Moguntini contentus elogio.

§. 4.

In Januenſis Catholico.

At in JANUENSIS *Catholico*, quod eodem anno 1460. impreſſum eſt, prima Moguntiæ, ut urbis inventricis, memoria, ſuppreſſis artificum nominibus, occurrit. En epigrammatis verba: " Altiſſimi præſidio, cujus nutu in- „ fantium lingue fiunt diſerte, quique numero ſepe par- „ vulis revelat, quod ſapientibus celat. Hic liber egregius „ Catholicon Dom. incarnat. a. MCCCCLX. alma in urbe „ Moguntina nacionis inclyte Germanice quam Dei cle- „ mentia tam alto ingenii lumine donoque gratuito ceteris „ terrarum nacionibus preferre illuſtrareque dignatus eſt, „ (*b*) non calami ſtyli aut pennæ ſuffragio, ſed mira pa- „ tronarum formarumque (*c*) concordia proportione ac „ modulo impreſſus atque confectus eſt. " Epigraphe hæc omnium prima Moguntiam inventricem conſtituit, ſed nomina Fauſti Schœfferique omittit. Nec inſignia eorum,

(*b*) Ita ſane in Notitia *Catholici*, pro *dignata eſt*, legitur.

(*c*) *Patronam* vocant typum prominentem, chalybi inſculptum, qui imprimitur modulo, cui infunditur metallum, ut literæ inde metallicæ prodeant. Galli patronas & formas interpretantur *Poinçons* & *Matrices*.

ut

ut in prioribus, ſubſignata ſunt. Catholicon hoc ex proprio Gutenbergii prelo prodiiſſe, quod poſt litem cum Fauſto ſolus inſtauraſſe videtur, arbitratus eſt SCHWARZIUS. (*d*) Conjectura hæc Schwarzii ſi vera eſt, ſuboritur quæſtio, cur Gutenbergius nomen ſuum non addiderit libro, ex officina ſua prodeunti, falſæ Fauſti gloriæ ut ſe tandem opponeret?

§. 5.

Quidquid de *Catholico* ſit, in Bibliis Latinis, quæ anno 1462. prodierunt, (*e*) Fauſti nomen denuo comparet, ita tamen, ut nec in eis inventorem artis ſe profiteri ſit auſus; eam Moguntiæ repertam, libroſque a ſe impreſſos eſſe, annotare contentus. Ait enim: « Preſens hoc opuſculum „ (*f*) adinventione artificioſa imprimendi & caracterizandi „ abſque calami exaracione in civitate Moguntina ſic effi- „ giatum.... per Jo. Fuſt civem & Petrum Schoiffher de „ Gernzheym clericum dioceſ. ejuſdem eſt conſummatum „ anno Dom. MCCCCLXII. &c."

In Bibliis Latinis.

§. 6.

Alius quivis Moguntinus typographus, ex artis inventione nihil ſibi arrogans, ambigua hac formula uti potuiſſet. Catholicon Januenſis ex Fauſtiano ſi prelo proceſſit, Moguntiæ *inventricis* Fauſtus in eo mentionem injecit, quod lectores ita ratiocinaturos eſſe, facile præviderat: ſi

Epicriſis.

(*d*) Diſſert. de *Orig. typographiæ Part.* 1. *pag.* 12.
(*e*) Supra Cap. III. §. 7.
(*f*) *Opuſculum* vocatur a Fauſto duorum grandioris formæ voluminum liber.

I

Moguntia typographiæ prima inventrix eſt; ſi Fauſtus typographica nova arte primus impreſſit, Fauſtus dicendus eſt typographiæ inventor. Nec ſpes profecto deceptorem decepit.

Fauſtum, civem Moguntinum, & Schœfferum artificioſa inventione imprimendi hos libros perfeciſſe, non contrarium eſt vero. Fauſtus, nihil falſi profeſſus, vera, quæ non reticere debuerat, malitioſe reticuit; ſilentio ſuo poſteros, quod intenderat, in errorem inducens. Ex formulis tamen his palmarium contra Argentinenſes argumentum producitur.

§. 7.

Fauſti iniquitas in Schœfferum.

Sed nec Schœffero, ſodali, dein genero ſuo, Fauſtus debitam laudem adſcripſit; eum nunc *Clericum*, nunc *Puerum* ſuum, nunquam inventorem appellans. (*g*) In fine *Officiorum Ciceronis*, a. 1465. & 1466. editorum, Fauſtus ait: *Petri manu pueri mei feliciter effeci.* Ingenio & inventione dicere debuiſſet, non *manu*. Manifeſtum invidiæ documentum. Schœfferus, Fauſti ſtipendio vivens, muſſitare non auſus eſt. Gutenbergius laudem ſibi debitam vindicare potuiſſet, ſed id facere neglexit. Eo autem ſilente, cur Argentinenſes clamaſſent?

§. 8.

Petri Schœfferi iniquitas.

Neque vero poſt Fauſti deceſſum in epigraphis ſuis in Gutenbergium æquior fuit Petrus Schœfferus; mortuo ſocero ſolus typographiam exercens. Hic enim in THOMÆ

(*g*) Vide ſupra Cap. III. §. 4.

AQUINATIS ſecunda editione, quam a. 1467. in lucem emiſit, inventæ typographiæ laudem Moguntiæ ſimiliter tribuit, Gutenbergio nihil. Eandem formulam in *Conſtitutionibus Clementinis*, eodem anno impreſſis, repetiit. At in JUSTINIANI *Inſtitutionibus*, quas a. 1468. forma majore edidit, adjecit verſus quoſdam de originibus artis, ubi Gutenbergium prænomine indicat, atque in eandem cum Fauſto collocat claſſem; ſibi præ utroque gloriam inventæ artis adſcribens. Ita enim:

„ Quos genuit ambos Urbs Moguntina *Johannes*,
„ Librorum inſignes prothocaragmaticos.
„ Cum quibus optatum *Petrus* venit ad polyandrum
„ Curſu poſterior, introëundo prior.
„ Quippe quibus præſtat ſculpendi lege ſagitus
„ A ſolo dante lumen & ingenium. " (*h*)

Per ambos *Johannes* Gutenbergius & Fauſtus deſignantur; vocantur *prothocaragmatici*, quod primi libros excuſerunt. At Petrus Schœfferus, licet ordine poſtremus ad opus accedens, artis penetralia tamen, ſecundum hos verſus, primus intravit. Allegoria ad Johannem & Petrum Apoſtolos alludit, qui ad Chriſti ſepulcrum ita feſtinarunt, ut poſtremus adveniens Petrus tamen primus intrarit. (*i*)

(*h*) Iidem verſus repetiti in earundem Inſtitutionum editione a. 1473. quæ ſola SCHELHORNIO innotuit, *Amœnit. liter. Tom.* 4. *p.* 301.

(*i*) SCHELHORNIUS *ibid. p.* 305. *Polyandri* nomine hominem quendam deſignari exiſtimavit, quum ſepulcretum denotet. " Quis ſub Polyandri nomine lateat, ſi me edocueris, „ eris mihi magnus Apollo, " inquit Schelhornius, in eo quo-

Patet hinc, Petrum Schœfferum, ſuæ ut velificaretur gloriæ, illum typographiæ declaraſſe auctorem, qui literas fuſas invenit; qua hypotheſi Gutenbergius & Argentina excluduntur.

§. 9.

Teſtimonium ejus de Gutenbergio.

Idem tamen Schœfferus in narratione, de typographiæ initiis, quam ex ore ejus deſcripſit TRITHEMIUS, (*k*) omnem ejus inventæ laudem Gutenbergio tribuit. Scribit enim: « His temporibus in Civitate Moguntina ... inventa & excogitata eſt ars illa mirabilis & prius inaudita imprimendi & caracterizandi libros per Jo. Gutenberger Civem Moguntinum, qui cum omnem pene ſubſtantiam ſuam pro inventione hujus artis expoſuiſſet, & nimia difficultate laborans jam in iſto, jam in alio deficeret, jamque prope eſſet, ut deſperatus negotium intermitteret, conſilio tandem & impenſis Jo. Fuſt, æque Civis Moguntini rem perfecit inceptam. " &c. Gutenbergius diſtincte auctor artis ex relatione Schœfferi a Trithemio appellatur; at in libris, a ſe impreſſis, de Gutenbergio ſiluit omnino Schœfferus; in ſermone, quam in libris, ſincerior.

---

que deceptus, quod *Amœnit. tom. I. p.* 5. Petro Schœffero mobilium literarum inventionem adſcripſit. Commentarium ad hos verſus dedit SCHWARZIUS de *Orig. typogr. Part.* 3. *pag.* 19.

(*k*) *Chron. Hirſaug.* ad a. 1450. ubi narrat rem, prout eam ante 30. annos ab ipſo Schœffero, quem *Opilionem* vocat, audiverat. Eadem, ſed brevius, leguntur in *Chron. Spanheim.* ad eund. annum.

§. 10.

Johannes Schœfferus, Petri filius, qui in typographia Moguntina patri ſucceſſit, memorabile quoque malæ fidei in Gutenbergium reliquit exemplum. Livium enim, in Germanicum idioma tranſlatum, & Moguntiæ a. 1505. a ſe impreſſum, Maximiliano Cæſari dedicans, aperte profitetur, Joh. Gutenbergium a. 1450. typographiam Moguntiæ inveniſſe, atque perfeciſſe ſumtibus & opera Joh. Fauſti & Petri Schœfferi. (*l*) At decennio poſt, in epigraphe, *Compendio Chronicorum* TRITHEMII adjecta, inventæ typographiæ hiſtoriam fuſe exponens, Gutenbergium præterit: Fauſtum vero *primarium artis auctorem* appellat, qui a. 1450. eam *proprio ingenio excogitare* cœperit. (*m*) Quis crederet, eum, qui Maximiliano Imp. Livium dedicavit, hæc ſcribere potuiſſe? Quæ in dedicatione, Germanice ſcripta, expoſuit Cæſari, ea in libro Latino, ad omnes nationes tranſituro, poſt decennium reticuit.

Jo. Schœfferi inconſtantia.

(*l*) *In welicher ſtadt (Mentz) auch anfengklich die wunderbare kunſt der Trückerey, und im erſten von dem kunſtreichen Johan Güttenbergk, do man zalt nach Chriſti unſers heren gebürth tauſent vierhunderth und funffzig Jare erfunden, und darnach mit vleyß, koſt und arbeyt Johan Fauſten und Peter Schöffers zu Mentz gebeſſerth und beſtendig gemacht iſt worden.*

(*m*) "Impreſſum .. eſt .. opus a. 1515 .. in nobili famoſaque urbe „ Moguntina, hujus Artis impreſſoriæ inventrice prima, per „ Jo. Schœffer, nepotem quondam honeſti viri Jo. Fuſth, „ civis Moguntini, memorate artis primarii auctoris, qui tan- „ dem imprimendi artem proprio ingenio excogitare ſpecula- „ rique cœpit A. MCCCCL. ... deduxitque eam in opus im- „ primendi, opera tamen & multis neceſſariis adinventionibus „ Petri Schœffer de Gernsheim, miniſtri ſuique filii adoptivi.

§. II.

Fraudis eventus.

Notitiæ ergo, quas in calce librorum ſuorum Fauſtus & Schœfferi dederunt, fraudis ſunt plenæ, atque ita compoſitæ, ut lectores incautos facile decipiant. Homines ambigui, fallaces, veritatem nunc diſſimulant, nunc profitentur, nunc torquent. Ceterum non primus ego Fauſti atque Schœfferorum aſtutiam in lucem produco. SCHWARZIUS (*n*) & KOELERUS (*o*) occaſione litis Fauſtianæ cum Gutenbergio, & ante hos ducentos annos ARNOLDUS BERGELLANUS (*p*) eam jam abunde probarunt. Artibus tamen ſuis, ut & artibus generi atque nepotis, obtinuit Fauſtus, ut Aventinus, Cario vel Melanchthon, Apianus, Stumpfius, Opmeerus, Pantaleon, Friſchlinus, Salmuthus aliique, quos magno numero recenſet SCRIVERIUS, (*q*) eum pro inventore typographiæ haberent; quod peculiari quoque libro probare MALLINKROTIUS (*r*) ſtuduit. At in actione forenſi, a Fauſto contra Gutenbergium, a. 1455. inſtituta, hujus rei nihil ſibi arrogaverat Fauſtus; tantum repetens pecuniam, quam Gutenbergio mutuam dederat, ut typographiam continuaret; quæ propter hoc debitum Fauſto oppignerata fuit.

(*n*) In *Documentis de Origine typographiæ pag*. 22.

(*o*) *Ehrenrettung Gutenbergs pag*. 22. *ſqq*. ubi dolos & perfidiam Fauſti in Gutenbergium perſtringit.

(*p*) In *Poëmate de Chalcographiæ inventione*, a. 1541. edito. Fuit in typographia Moguntina Corrector.

(*q*) *Laurea Coſteri pag*. 59.

(*r*) *De Origine typographiæ Cap. XI. pag*. 73. Jo. Frid. Fauſtus Aſchaffenburgenſis, ex Fauſti noſtri fratre deſcendens, ſuo quoque Gentili inventionem, quod non mirum, adſcribit. Fauſti junioris notitiam dedit KOELERUS in *vita Gutenberg. pag*. 91.

Poſtquam autem Gutenbergius in lite ſuccubuit, officina Gutenbergii tranſivit ad Fauſtum; unde mendax de Fauſto, artis inventore, fama novum robur accepit.

CAPUT VII.

Typographica Argentinenſis æra Moguntinenſi antiquior.

§. 1.

ORDO rerum requirit, ut a fallaciis Fauſti ad Documenta noſtra redeamus. Ex his evidens eſt, omne id, quod in re typographica Gutenbergius ante a. 1445. ſuſcepit, ſoli Argentorato deberi. Aſſertio hæc Moguntinenſium poſtulatis minime contrariatur, quippe qui ante a. 1450. ex primitiis artis ſibi vindicant nihil. Argentinenſium cauſam Moguntinenſis hæc æra quam maxime firmat. Ambo Schœfferi, pater & filius, & ex patris relatione Trithemius, epochæ Moguntinæ initium a. 1450. affigunt. In eodem anno Chronicon Colonienſe, Aventinus, Munſterus, Accurſius, Roccha, Beughemius, Saubertus, Serarius, Paulus pater, aliique conveniunt. APIANUS & GENEBRARDUS (s) ad ann. 1453, FASCICULUS TEMPORUM a. 1457. FELIX FABER a. 1459. Moguntinam æram poſuerunt. Ex Documentis autem noſtris elucet, jam ab a. 1436. adeo-

(s) SERARIUS *de Rebus Mogunt. Lib. I. Cap.* 33. *p.* 117.

que XIV. annis, antequam Moguntiæ de typographia cogitaretur, cives noſtros cum Gutenbergio in arte hac occupatos fuiſſe; quod ipſum temporis ſpatium typographicam illam Argentinenſium epocham, huc uſque ignotam, conſtituit. Argentinenſis vero cauſæ patroni a. 1440. artis inventionem omnes aſſignant. Eodem anno Germaniæ Bataviæque Civitates & Academiæ communi cum Argentinenſibus conſenſu ſecularia typographica celebrant. Unde pleroſque bonæ fidei ſcriptores in anno hoc conſentire profitetur MAITTAIRIUS. (*t*)

§. 2.

Epochæ hæ conciliatæ.

Quinquageſimus ergo ſeculi XV. annus epocham Argentinenſem & Moguntinam diſcernit. In illa literæ ſculptæ Argentorati, in hac fuſiles Moguntiæ regnarunt. Illas Gutenbergius, a ſe Argentinæ inventas, Moguntiam attulit. Has Petrus Schœfferus Moguntiæ invenit, atque Gutenbergianis ſuperaddidit. Ipſi vero cauſæ Moguntinenſium patroni cum hanc epocham conſtituant, omnis diſputatio ceſſat; utrique civitati ſua ratio conſtat. Joh. Schœfferus ergo, filius Petri, in nonnullis librorum ſuorum epigraphis (*u*) vere profeſſus eſt, *Chalcographiæ & ſtan-*

(*t*) *Annal. typograph. Tom. I. pag.* 3.

(*u*) In *Trismegiſto*, a. 1503. Moguntiæ impreſſo, recte in epigraphe dixit: "Joannes, cognomento Opilionis, primarius „civis metropolitanæ urbis Moguntinæ, feliciſſima eorum „propagine ſatus, qui divinam fere chalcographiæ artem pro„pitiis fatis invenerant." Item in calce libelli ÆNEÆ SYLVII de *Aulicorum Miſeriis*, quem idem Schœfferus Moguntiæ a. 1517. impreſſit, hæc verba leguntur: "Excuſum eſt „hoc Æneæ Sylvii opuſculum per Jo. Schœffer typographum „ſane quam accuratum, Moguntiaci, ubi divinum inventum „ſtanneis typis excudendi libros primo natum."

neis

neis typis excudendi artem, a patre ſuo inventam, deberi Moguntiæ.

§. 3.

Sed jam ante me duas quoque diverſas typographiæ epochas conſtituit SCHWARZIUS, qui in libro, a. 1727. edito, (x) ita diſſerit: « Ad Argentoratenſes ex non obſcu„ris indiciis referrem & Biblia Latina & Libros feudorum, „& alios quoſdam libros typis ligneis impreſſos. » Paulo poſt addit: « Quis vero neget, iſtum Jo. Gutenbergium „cum Jo. Mentelio & Henrico Huſnero, Civibus Argen„tinenſibus, jam potuiſſe conferre conſilia, de typis mo„bilibus, ex ligno ſculpendis; ac poſtea Moguntiam re„verſum & a Fauſto Schœfferoque adjutum, literis ex me„tallo fuſis artem magis perfeciſſe, aut certe perficiendæ „ſuppetias tuliſſe. » Alio in loco (y) idem SCHWARZIUS ſequentia prodit: « Is autem Gutenbergius cum „recepiſſet ſe Moguntiam, adjuncto ſibi Jo. Fauſtio item„que Petro Schœffero Gernsheimenſi, in libris quibuſdam „imprimendis adhuc typis ligneis uſi ſunt: id quod non „ſolum Arnoldus Bergellanus in celebri Poëmate de Inven„tione Chalcographiæ indicat, ſed etiam nos ipſi partem „Codicis divini, grandioribus hujuſmodi typis Moguntiæ „impreſſam, in aliquo monaſterio Moguntino vidimus. » Schwarzii ſententia.

(x) *Index nov. Librorum p.* 25. *ſq.* Excerpta ex eo dedit WOLFIUS in *Monumentis typograph. Tom.* 2. *pag.* 1179.

(y) In *Programmate*, quod ſub Nic. Weiſſii Rectoris nomine a. 1735. Altorfii ſcripſit, & WOLFII *Monumentis typogr. Tom.* 2. *pag.* 1184. inſertum legitur.

§. 4.

Pauli Patris sententia.

Schwarzio PAULUM PATREM, Gedanensem, subjungo, qui similes quoque veritatis scintillas jam sensit. (z) „ Productæ, inquit, auctoritates & testimonia veterum, „ quin & ipsa veritas affirmat, in nobili Argentorato, Ma- „ thematici Regiomontani consilio, memoranda hæc ausa „ generosaque conata Gutenbergium suscepisse, insumta- „ que magna pecuniæ vi (erat enim perdives) tentasse pri- „ mum ibidem rem variis experimentis ab a. 1440. postea „ vero circa a. 1450. in vicinam Moguntinensem Civita- „ tem commigrasse atque ope Jo. Fausti, qui & Fustus „ itemque Gensfleisch dicitur, feliciter tandem perfecisse."

Conjectura veritati propinqua, nisi quod Regiomontanum, (a) qui nonnisi a. 1436. natus est, Gutenbergio consilia de typographia Argentorati jam dedisse memorat, & Faustum cum Gensfleischio eundem esse censet.

§. 5.

Leibnitii sententia.

Schwarzio & Paulo Patri GUILIELMUM LEIBNI-

(z) Differt. de *Germaniæ miraculo*, *typis literarum p.* 9.

(a) De quo supra Cap. I. §. 6. Huic primam typis ligneis imprimendi artem THEODORUS ZWINGERUS in *Theatro Vitæ Vol. XX. Lib. I. pag.* 3629. & PETRUS RAMUS in *Schol. Mathem. Lib. II.* adscripserunt. Noribergæ ille typographiam instituerat, ut veteres Mathematicos, quos ex Italia attulerat, prelo subjiceret. Sculpendorum quoque typorum eminuit arte; SCHWARZIUS in *Indice novo pag.* 27. Sed Gutenbergium ab eo in arte adjutum fuisse, impossibile est, quod eo demum anno natus est, quo Gutenbergius cum sociis Argentorati jam primitias exercuit.

TIUM ſubjungo, qui in *Anti-Plagiario* (*b*) ſuo ſententiam ſuam ita exponit: "Probabile videtur, Joh. Gutenbergium, virum patricium ex nobili gente *Zum Jungen* ſeu „Jungiorum, quæ nunc quoque Francofurti floret, primas artis typographicæ cogitationes animo concepiſſe & „Argentorati agitare cœpiſſe, ſed Moguntiæ demum perficere potuiſſe, adjutore Jo. Fauſto, Moguntino, & genero Fauſti, Petro Schœffero, Gerneshemenſi ... Fieri „poteſt, ut Jungio in urbe Argentoratenſi hæc verſanti, „aſtiterit Mentelius ille Argentoratenſis."

Hæc Leibnitius.

§. 6.

Quodſi ergo Gutenbergianus apologiſta KOELERUS, vir candidus & egregie doctus, a. 1755. defunctus, documenta hæc legere jam poſſet, primariam hanc Gutenbergianæ vitæ periodum, quæ Argentinenſis eſt, ſuo libro præmitteret, atque adeo tela, quæ pro Moguntinis contra Argentinam direxit, communi nobiſcum ſententia contra Moguntinos dirigeret. Argentinenſes Gutenbergium jam non amplius furti complicem agunt, quod fecerant olim, ſed ingenue fatentur, typographiam ex Gutenbergii ingenio prodiiſſe, at prodiiſſe Argentorati; indeque demum migraſſe Moguntiam, ut Kœleri apud Altorfinos collega olim divinaverat Schwarzius; qui conjecturæ ſuæ veritatem documentis probari tandem lætaretur ex animo, ſi in vitam rediret. Rerum jam converſus eſt ordo. Amiciſſimo nunc vinculo Gutenbergius & Argentina junguntur. Priſtini defenſores Mentelium deſerunt. BOECLERUS, Epicriſis.

(*b*) Conf. ſupra Cap. I. §. 1. not. (*d*).

SCHMIDIUS, SCHRAGIUS, SCHILTERUS, (*c*) eorumque ſequaces, palinodiam nunc canerent, reditusque illis ſi daretur in orbem, faſſuri eſſent lubenter, bonam Argentinenſium cauſam falſis a ſe rationibus fuiſſe adſtructam.

§. 7.

Chronici Colon. nævi.

Illuſtribus his Argentinenſibus viris errorem ſuum eo facilius condonaturus eſt lector, cum intelliget, quam longe a veritate illi quoque ſcriptores receſſerint, qui in argumento hoc ab omnibus ſuſpiciuntur ut principes; quorum duo temporibus, quibus res geſta eſt, proximi, tertius auctoritate quoque & judicio gravis. Colonienſe illud Chronicon vetus, Trithemium atque Serarium intelligo. CHRONICON COLONIENSE, a. 1499. editum, in ſequentibus circumſtantiis errat.

1. Gutenbergium vocat Argentinenſem.

2. Inventionem inter a. 1440. & 1450. ponit.

(*c*) KOELERUS *in Gutenbergs Ehrenrettung pag.* 2. de viris his ita ſcribit: *Man muſs ſich wundern, daſs der ſonſt verſtandige Juris Conſultus u. Hiſtoricus D. Jo. Schilter auf ein ſolches ſandiges fundament, nemlich auf das leere vorgeben zweyer neuerer u. unwiſſenden Chronickenmacher, als Dan. Specklins u. eines ungenannten, ſich gründen mögen.... Gleichwie übrigens dieſe elende Chronickenſchreiber u. ihre anhænger zeigen, daſſ ſie ſich, wo ihnen redlicher beweiſsthum abgehet, ſo gut als obige Hollændiſche ſcribenten, mit falſchen erzehlungen, calumnien und injurien, zu erlangung ihres endzwecks zu behelffen wiſſen, de jure aber ſo lang u. viel für nichts würdige diffamanten werden paſſiren müſſen, bis ſie dem ehrlichen Guttenberg die imputirte untreue u. diebſtahl erweiſſen* &c.

3. Artem Moguntiæ inventam, indeque ad Colonienſes, Colonia ad Argentinenſes tranſlatam fuiſſe prodit.

4. Biblia Moguntina primum omnium librum perhibet typis impreſſum.

5. Ulricum Zellium, qui floruit Coloniæ a. 1499. primum dicit typographum illius urbis, quum tamen a. 1470. in ea jam libros impreſſerit Petrus de Olpe. (*d*) In domeſticis rebus errans, in exteris num oculatior credendus?

§. 8.

Trithemii errores.

TRITHEMII (*e*) teſtimonium, quod apud omnes magnæ auctoritatis eſt, quia ex ipſo Petri Schœfferi ore perſcriptum, in pluribus tamen partibus vacillat, ac a veritate recedit. Auctor a Schœffero ipſo in errorem inductus eſt; qui a Fauſto malas artes ex parte, ſed non omnino didicerat. Enimvero Trithemius 1°. Gutenbergium quidem artis inventorem pronunciat, ſed omnes Argentinenſes ejus operas ignorat; cuncta ſoli Moguntiæ tribuens.

2. Gutenbergius, inita cum Fauſto ſocietate Moguntiæ, jam pridem Argentinæ literas quum tractaverit mobiles, fallitur Trithemius, inquiens, Gutenbergium cum Fauſto *Catholicon* expreſſiſſe ex tabulis, indeque ſingulares literas inveniendi ſumſiſſe occaſionem.

3. Singularium literarum ſculpturæ nullam facit mentionem; atque adeo a tabulis ſculptis ad fuſiles typos Guten-

(*d*) KOELERUS in *Ehrenrettung Gutenbergs p.* 45.
(*e*) *Annal. Hirſaug. Tom. II.* ad a. 1450.

bergium Moguntiæ ſubito tranſiviſſe putavit. Dicendum erat, Schœfferum, inventis a Gutenbergio Argentinæ literis ſingularibus ſculptis, fuſiles addidiſſe Moguntiæ.

4. Ambigua eſt Trithemiana relatio. Quum enim a Gutenbergio *inventam* & *excogitatam* fuiſſe artem dixiſſet, poſtea Fauſtum ei atque Schœfferum ita adjungit, ut omnes tres typographicæ artis inventores appellet, cum nullæ plane Fauſti hac in re extiterint partes.

5. Trithemius addit: *artem clam habitam*, *per famulos divulgatam*, *ad Argentinenſes primo & paulatim ad omnes nationes* perveniſſe. Typi fuſi poſt captam Moguntiam ad Argentinenſes quoque pervenerunt. Sed hi jam ante annos viginti typographiam ligneis literis exercuerant.

§. 9.

Serarii. Nic. Serarius (*f*) rerum Moguntinenſium copioſus & florentiſſimus Scriptor, non iniquus Argentinenſibus, nec in Fauſtum propenſus, ſed veritatis ſtudioſus, in ipſis illis rebus, quas Moguntiæ eruere potuiſſet, in errores prolapſus eſt. Argentinam Gutenbergio dat patriam, genuſque ei denegat equeſtre: quum patria Moguntinus fuerit atque nobilis ortu. Gutenbergio generum dat Petrum Schœfferum, quem generum Fauſti per longam annorum ſeriem Moguntia vidit. Gutenbergius nullam prolem reliquit. Moguntino ſcriptori hæc excidere potuiſſe, multi mecum mirabuntur.

Ex tam turbidis fontibus Moguntinæ cauſæ patroni argumenta ſua cum hauſerint, nemo fortaſſe mirabitur, inventæ typographiæ origines ab illis non ex vero perſcriptas.

Tranſeamus ad Batavos.

(*f*) *Rer. Mogunt. Lib. I. cap.* 38.

CAPUT VIII.

Typographicæ Harlemenſium origines.

§. I.

ARLEMUM, Argentorati & Moguntiæ æmula, impreſſoriæ artis inventorem producit civem ſuum, Laurentium Coſterum, (*g*) quem a. 1428. eam inveniſſe, a. 1440. evulgaſſe contendunt. (*b*) **Harlemenſium cauſa ex Junio.**

Primus hanc Harlemenſibus gloriam vindicavit Hadrianus Junius; majores eorum incuriæ accuſans, quod laudem patriæ debitam, tam diu neglexerint. (*i*) Hic CXXVIII. annis poſt Coſterianæ inventionis epocham, quam ad a. 1447. ponit, teſtamenti inſtar, ***Bataviæ*** ſuæ, (*k*) ad poſterorum memoriam, inſeruit ea, quæ a teſtibus auritis perceperat, qui ſua ab oculato audiverant teſte. Oculatus

(*g*) Laurentius Janſonius Coſterus, Belgice *Laurenz Jantz Koſter*, de quo HADR. JUNIUS in *Batavia pag.* 255. ita: "Habitavit ante annos CXXVIII. Harlemi in ædibus ſatis ſplendidis, foro imminentibus, e regione palatii regalis Laurentius Joannis, cognomento Æedituus Cuſtoſve, quod tunc opimum & honorificum munus familia, eo nomine clara, hæreditario jure poſſidebat."

(*b*) Ita loquuntur nummi memoriales, a. 1740. cuſi Harlemi, quos protulit SEIZIUS in libro: *Derde Jubeljaar der Bockdruk-Konſt*, *pag.* 106. *ſqq.*

(*i*) Nihil enim hac de re GUIL. HEDA, nihil REINERUS SNOYUS, aliique Rerum Batavicarum ante Junium ſcriptores.

(*k*) Librum hunc Hollandiæ Ordinibus a. 1575. dedicavit.

eſt Cornelius, bibliopegus, operarum Coſteri olim ſubminiſter, a quo Nic. Galius, Junii præceptor, & Quirinus Taleſius, Harlemenſis Conſul, rem intellexerant, qui eam bona fide Junio retulerunt. Nec circumſtantias prætermiſit Junius, quibus typographia Harlemo Moguntiam migrarit; quas vellem omiſiſſet. Fauſtum enim, vel alium ex operariis Coſteri, ipſa Chriſti natalium nocte, ſacris ſolennibus cum herus intereſſet, omnia typographiæ inſtrumenta ex ædibus ejus Harlemo Amſtelodamum, inde Coloniam & denique Moguntiam furto tranſtuliſſe, fuſe enarrat. Narratio, cui nec verum, nec veriſimile ineſt. Fur tot utenſilia, pluſquam plauſtri vecturam, una nocte effert Harlemo; nec latebras aut diverticula quærit, ſed furtivam tot inſtrumentorum ſarcinam, nemine perſequente, nemine coram ullo judice querimoniam movente, per maximas civitates Moguntiam perfert, ibique in publica orbis luce, in libris a ſe editis inventorem typographiæ ſe jactat. Junius addit, Fauſtum a. 1442. qui inſecutus eſt furtum, cum ipſis typis, Coſtero ablatis, *Alexandri Doctrinale* impreſſiſſe Moguntiæ, quæ tamen ante a. 1450. nihil typographicæ artis ſibi unquam vindicavit. (*l*) Teſtimonium ergo Cornelii, de Xylographia loquentis, Galius & Taleſius ad typographiam Gutenbergicam applicuerunt, remque Junio ita expoſuerunt; qui eandem perſcribens, tabellarem typographiam cum verſatili confudit.

(*l*) Vide Cap. VII.

§. 2.

§. 2.

Auctoritas Junii quinquaginta post annos Petrum Scriverium, Harlemensem, præstantis doctrinæ virum, induxit, ut patriæ suæ causam magna cum eruditione, testibus undiquaque excitatis, defenderet. *Lauream* ille populari suo, Laurentio Costero, (*m*) nexuit, qua non apud Batavos modo suos, sed & apud exteros, sibi laudem paravit; omne argumentum hoc peculiari volumine copiose pertractans. In illustri tamen illo opere nihil aliud Costero, quam Xylographiam tabellarem adscribit. « Non eo, inquit, (*n*) qui hodie usitatus est, modo, typis scil. ex plumbo & stanno arte fusoria factis, qui singulatim e loculamentis a typotheta excepti, in gnomone juxta se ponuntur, quot eorum primum ad vocem, deinde ad versum, postremo ad paginam integram formandam requiruntur. Neque enim hoc pacto primum hæc ars tractata est, sed liber imprimendus per partes sive folia tabulis ligneis incidebatur. " His aliud ejusdem Scriverii testimonium accedit, qui libello de *Tentationibus morientium*, Harlemi in Curia servato, sua manu inscripsit: « Liber tabularum ligno incisarum a Laur. Costero circa annum salutis hum. MCCCCXXVIII. " Libellos ergo quosdam Ex Scriverio.

(*m*) *Laurecrans voor Laurens Coster* a. 1628. Refertur ibi inscriptio sequens:

Memoriæ Sacrum
typographia
ars artium omnium
conservatrix
Hic primum inventa
M. CCCCXIIX.

(*n*) *Lib. alleg. p. 67. edit. Bat. Editionis vero Lat. Wolfii p. 403.*

L

Xylographici operis, quos ex Cofteriana officina prodiiffe crediderat, Scriverius collegit, qui deinceps in Curiam publicam Harlemenfem tranfierunt; quod notæ & obfervationes libris illis, manu ejus adfcriptæ, demonftrant. (o)

§. 3.

Ex Bertio. Petro Scriverio Petrum Bertium adjungo, Geographum illuftrem, qui apud Batavos diu docuit, & *Speculum hum. Salvat.* cum Scriverio examinans, cum eodem de typographiæ inventione fermonem inivit. Bertius (p) de libro hoc ita differit: " Attentius confideranti facile apparuit non collectas fuiffe literas fingulas digeftafque in vocem, voces „ in verfum, verfus plures in paginam, fed fingulas pagi„ nas fingulis tabellis ligneis expreffas fuiffe, imaginibus „ literifque exftantibus atque prominentibus, ficut figillis „ & ectypis folent imprimi notæ rerum materiæ molliori, „ & ut ex libris ad nos e Sina advectis apparet Sinenfes li„ bros fuos adornare, quæ res ut adfinitatem aliquam cum „ arte typographica hodierna habet, ita multum adhuc a „ perfectione artis remota eft. Nec negabunt Moguntini, „ quin ea faltem laus Harlemenfibus noftris debeatur. „ Quis autem non videt, facilius fuiffe ingeniofis homini„ bus & ad res præclaras inveniendas natis ex tali rudi„ mento progredi ulterius, & ad conceptam animo perfe„ ctionem fuperatis impedimentis eniti. "

(o) De primitiis typograph. Harlemenfibus vid. Uffenbach in Schelhornii *Amœnit. liter. T. IX. p. 974. fqq. Donatum* in Curia fua fervare deberet Harlemum. Sed de eo, ut de libro a fe non vifo, Scriverius loquitur. Nec ullibi mihi unquam Donati exemplum, nec Maittairio, Schwarzio, aliifque multis unquam occurrit.

(p) In *Commentariis Rer. Germ. Lib.* 3. *pag.* 200.

§. 4.

Cum Bertio consentit RUTGERSIUS, (q) decus quoque Bataviæ, scribens: "Aliter rudimenta artis inchoata „ sunt. Nam non ex discretis & singularibus typis, inter „ se junctis, ut hodie fit, cœptum est imprimi, sed in pa„ gellis ligneis, quibus literæ incisæ erant, qui modus „ primus excudendi in nostra Hollandia Harlemi inventus „ fuit." BOXHORNIUS denique in Dissertatione sua contra Mallinkrotium (r) ait: "Alia Costeri fuere rudimenta, „ lignei typi & tabellæ incisæ. Atque iis libros primus ex„ pressit." Nata scilicet Mallinkrotio, qui Scriverium non recte intellexerat, occasio, ut Moguntiæ causam contra Harlemenses defenderet. Scriverius defensorem contra Mallinkrotium in Boxhornio invenit. Andabatarum profecto pugna, quum Batavi tabularum sculptarum, ad libros applicatarum, inventionem Costero, Mallinkrotius libros, typis mobilibus compositos, Fausto suo adscriberent. Utraque pars *Typographiæ* nomine rem intellexit diversam. (s) Ex aliis.

§. 5.

Principes hos Harlemensium causæ patronos secuti sunt alii, quos denique a. 1740. CHRISTIANUS SEIZIUS (t) Seizii argumenta.

(q) In *Confutat. fabulæ Burdonum pag.* 290. De libri hujus auctore variant scriptores. PLACCIUS *de Anonymis pag.* 37. & 350.

(r) *De typographicæ artis inventione pag.* 37. & in WOLFII *Monum. typogr. p.* 848. Scriverius pro Harlemensibus scripsit a. 1628. Hunc a Mallinkrotio a. 1639. confutatum Zuerius Boxhornius a. 1640. defendit.

(s) Conf. supra Cap. I.

(t) In libro, cujus titulus: *Derde Jubeljaar* &c. Harlemi 8vo.

L 2

excepit. Decem ille probationes pro Harlemenſibus profert, quibus ea, quæ Scriverius protulerat, novo ordine diſponit. Prima & primaria, a *Speculo humanæ Salv.* deſumta, quanti ponderis ſit, inferius oſtendam. (*u*)

Primum.

Secundum.

Secundum Seizii argumentum, ex RICHARDI ATKYNSII, Angli, (*x*) qui a. 1664. ſcripſit, teſtimonio petitum, Harlemenſium cauſam non firmat, ſed jugulat. Nihil enim nec Atkynſius, nec Woodus, ejus exſcriptor, de Laurentio Coſtero; ſed Gutenbergio, apud Harlemenſes typographiam exercenti, artem dolo ab Anglis ſurreptam fuiſſe, perſcribunt. (*y*) Britannica ergo ſcrinia Gutenbergio favent, non favent Coſtero.

(*u*) SEIZIUS *pag.* 161. *ſqq.* neſcio qua fide, pleroſque ex libris typographiæ tabellaris, quos Cap. I. enarravi, quique nota loci, temporis & artificis carent, non tantum Coſtero vindicat, ſed & chronologicum eorum ordinem pro lubitu diſponit. *Tentationes Dæmonis* a. 1431. *Hiſtorias Veteris & Novi Teſtamenti* a. 1432. *Canticum Canticorum* a. 1433. *Apocalypſin* a. 1434. *Donatum* a. 1435. aſſignat. Coſterus denique, ex Seizii calculo, a. 1438. literas fuſas invenit. A. 1439. *Speculum Salvationis* lingua Batavica edidit. Tum vero Gutenbergium, Coſteri fama permotum, Harlemi primum comparuiſſe cenſet; artemque edoctum utenſilia furto abſtuliſſe Coſtero, & pertuliſſe Moguntiam; quod furtum JUNIUS Fauſto adſcribit; uti ſupra §. I. retulimus. De furto, cujus Gutenbergium SALMUTHUS & MALLINKROTIUS accuſant, quod nempe Fauſto artem auferens, Argentoratum attulerit, vide Cap. IX. Chronologiam ſuam Seizius, ſine oraculi cujuſdam monitu, definire non potuit.

(*x*) *The Original and Growth of Printing* London 1664. 4to. MAITTAIRE *Annales typogr. Tom. I. pag.* 27.

(*y*) Vide Caput IX.

CHRONICON COLONIENSE, a. 1499. impressum, & MARIANGELUS ACCURSIUS, (z) quorum testimonia tertium & quartum Seizii argumentum componunt, testes quidem sunt, *Donatum* apud Batavos prodiisse in lucem. Sed iidem hi testes sat aperte declarant, de libro, ex tabulis expresso, se loqui; unde nata Moguntinis occasio, ut mobilibus literis suos libros imprimerent. Tertium & Quartum.

§. 6.

JUNII, GUICCIARDINI, ZURENII (a) & COORNHERTII (b) testimonia, quæ sequentibus quatuor argumentis proferuntur, reputanda pro uno; quod omnes Junium bona fide secuti sunt, qui relationem sibi factam non recte interpretatus est, uti supra ostendi. Quintum, Sextum &c.

(z) Ex Caroli V. Imp. ætate scriptor, qui ad marginem Donati notavit, Faustum artem imprimendi quidem Moguntiæ excogitasse, sed excitatum & monitum Hollandiæ *Donato*, qui tabellis insculptus. Accursii verba SCRIVERIUS profert pag. 50. Ipsum vero Donati exemplum Aldus Manutius junior ostendit Angelo Rocchæ a Camerino, qui hæc annotat in *Append. Bibliothecæ Vaticanæ* pag. 409. *Donatus* non auctoris, sed libri est titulus: Institutio Grammatices, quæ a Costero Harlemi circa a. 1440. edita, primum artis typographicæ specimen creditur. BEUGHEN *Incunabula typographiæ pag.* 54. Donatus pro puerulis primus quoque liber Romæ impressus memoratur. ORLANDI *Orig. della stampa pag.* 68.

(a) ZURENIUS, Harlemensis Consul, a. 1591. decessit. Dialogum hic MS. reliquit, in quo patriæ suæ inventionem artis adscribit. Sed mutilus & imperfectus est labor. SCRIVERII *Laurea Cap.* 2. *pag.* 28.

(b) COORNHERTIUS, Harlemensis typographus, in Dedicatione *Officiorum Ciceronis* ad Consules & Senatum Harlemensem, laudem hanc quoque patriæ adscribit.

Nonum. NATALIS vero COMES, qui teſtis nonus producitur, Coſterum, ut Atkynſius, ſilentio præterit, ſolique Gutenbergio inhæret. Hunc autem a. 1443. Harlemi artem excogitaſſe ſcribit, (*c*) ejuſque mortui famulum eam pertuliſſe Moguntiam, ubi fuerit perfecta. Scriptor hic ex turbidis quoque fontibus ſua hauſit. Gutenbergius tunc temporis vixit Argentorati, ut *Documenta* noſtra teſtantur, primitiis typographiæ intentus.

Decimum. Promiſcuorum denique ſeculi XVII. ſcriptorum conſenſus decimum Seizii argumentum eſt. Teſtimonia eorum quantum in re, ducentos ante annos geſta, valeant, Lector, me tacente, intelligit.

§. 7.

Epicriſis. Qualiſcunque horum argumentorum ſit indoles, Seizius ea ex Scriverio hauſit, qui eadem conquiſiverat undique, typographiam tabellarem ut vindicaret Harlemo; quam ei ultro & lubentes concedimus. Junioribus autem Batavis aſſentire non poſſumus, qui typographiæ verſatilis inventionem Harlemo attribuunt; quod nec Scriverius, nec Scriverii propugnator Boxhornius, nec Bertius, nec Rutgerſius facere auſi ſunt, qui principes tamen in omni hoc argumento extitere ſcriptores. (*d*)

§. 8.

De Speculo Salvat. Xylographica ergo veræ typographiæ præludia Coſtero

(*c*) *Hiſt. ſui temp. L. XXIV. pag.* 525. *edit. Argent.*

(*d*) ALBERTUS FABRICIUS in *Bibliographia antiquaria Cap.* 21. *pag.* 630. tabularem quoque typographiam Batavis concedit, verſatilem negat.

non denego, quod nempe Xylographiam ad impreſſionem librorum adaptaverit propius, quodque *Donatus* aliique libri, tabellis impreſſi, ex officina ejus prodierint. Primum autem typographiæ tabellaris inventorem non dixerim.

Nec *Speculum humanæ ſalvationis*, quod tam ſollicite Harlemenſes cuſtodiunt, (*e*) in claſſem hanc referendam exiſtimo; contra quam SCRIVERIUS, BERTIUS, LEIBNITIUS, (*f*) UFFENBACHIUS (*g*) ſtatuunt; & ego auctoritate eorum inductus, aliquando ſtatueram. (*h*) Liber eſt enim ex Coſteriana & Gutenbergica typographia compoſitus. Scilicet ab eo tempore, quo ſcripſeram, plura hujus libri exempla, in Bibliotheca Sorbonica, Bozeana & apud Cœleſtinos Lutetiæ inſpexi, & poſt repetitum identidem examen inveni, eum eſſe operis mixti. Superior paginarum pars icones & verba, literis immobilibus ſculpta, repræſentat; inferior autem, quæ rhytmos Latinos ſculptis mobilibus exprimit, genuinæ typographiæ

(*e*) Exempla & Latini, & Batavici idiomatis ſunt. Forma libri eſt folii minoris. Folia in adverſa tantum parte impreſſa, adeoque non opiſtographa, ita ut duo glutino potuerint conjungi. Foliorum numerus in exemplaribus inter 54. & 61. variat, quod in libris, ubi nec numeri paginarum, nec cuſtodes, nec ſignaturæ, quas vocant, facile evenit.

(*f*) In libro inedito, cui tit. *Anti-Plagiarius*. Vid. ſupra pag. 2. not. (*d*).

(*g*) Uffenbachius, qui Harlemenſia exempla non ſemel inſpexerat, de Speculo hoc fuſe in SCHELHORNII *Amœnitat. Liter. tom. IX. pag.* 969. 975. Quæ MISSONIUS in *Itinerar. tom. I. Epiſt.* 2. refert, ficulnea ſunt.

(*h*) In *Programmate* a. 1740. quo ad ſecularem typographiæ inventæ memoriam, Argentorati celebratam, Auditores invitavi.

partus eſt, in quo MAITTAIRIUS, (*i*) SCHWARZIUS, (*k*) & nuper demum FOURNIERIUS, (*l*) in fuſoria typorum arte Lutetiæ excellens, ligneas mobiles literas mecum agnoſcunt. (*m*)

§. 9.

Nihil probat. Quodſi ergo annus 1428. quem *Speculo* SCRIVERIUS (*n*) aſſignat, certis notis conſtaret, verſatilis typographiæ inventio deberetur Harlemo.

Verum enimvero calculi, quem *Speculo Coſteriano* Scriverius affingit, fundamentum *Chronico* RABBI JOSEPH (*o*) innititur; qui ad a. 1428. obſervat, primigenium typographiæ partum ſe vidiſſe Venetiis, at libri ipſius reticet nomen. Scriverius hinc ita concludit: " Veneti & Moguntini librum hunc ſibi vindicare non audent, quod ars illis tum adhuc incognita; neceſſario itaque liber vindicandus Harlemo. " Hæc ratio eſt epochæ, quam in monumentis & memorialibus nummis, Scriverio præeunte,

(*i*) *Annal. typogr. tom. I. pag.* 18.
(*k*) *Index novus libror. pag.* 22.
(*l*) *Differt. alleg. pag.* 29.
(*m*) CHEVILLIERIUS in libro *Origine de l'Imprimerie de Paris pag*, 20. *Speculum* ex tabulis ligneis, foliatim inciſis, expreſſum fuiſſe ſcripſit. At *pag.* 282. in alterum extremum prolapſus, literas mobiles fuſas ei attribuit, quum inæqualitas literarum ſculptas aperte ſat indicet. Idem facit SEIZIUS in *Derde Jubeljaar pag.* 112.
(*n*) SEIZIUS Speculo, Batavica lingua ſcripto, editionis primæ annum 1439, ſecundæ a. 1443, Speculo Latino a. 1444, neſcio quibus indiciis, confidenter aſſignat.
(*o*) *Laurecrans pag.* 97.

Harle-

Harlemenſes fixerunt; quæ certe anachroniſmo laborat, atque Junii, primarii in argumento hoc auctoris, contrariatur ſententiæ, qui artis inventionem anno 1447. affixit. Quodſi *Speculi* & ceterorum, quos cuſtodit, librorum exempla ab eo tempore, quo ex prelo prodierunt, in ſua Curia ſervaſſet Harlemum, reique firmandæ documenta condidiſſet, chronologia ejus typographica ſtaret talo firmiore. At ſervandis illis Junius, atque præſertim Scriverius, occaſionem dederunt; quorum poſterior ducentis poſt Coſterum annis vixit, a. 1653. vita defunctus. Primis hujus *Speculi* editionibus nulla loci, temporis aut artificis, ſubjuncta eſt nota. At Batavici idiomatis exemplum, ex iiſdem iconibus expreſſum, *Veldenarius* typographus a. 1483. Culemburgi edidit, ut illuſtris MEERMANNUS, ejus poſſeſſor, me docet. Cur non eidem Veldenario Latinam quoque ejuſdem libri editionem tribuamus; qui & alium hujus indolis librum, *Faſciculum temporum*, cum iconibus, ligno inſculptis, Lovanii Latine a. 1474. Ultrajecti Batavice a. 1480. produxit. (*p*)

§. 10.

Non opus eſt ergo, ut cum MALLINKROTIO (*q*) quæram: " Unde tandem Harlemenſes ſcire poſſunt, Laurentii ſui, & non alterius illud opus eſſe. Quibus argumentis, indiciis, conjecturis, quæ aliquid fidei mereantur, nobis probabunt & perſuadebunt, illud ipſum *Speculum* hodierna typographia prius & antiquius eſſe? " Nec cum SCHWARZIO (*r*) dicam: " Neſcio an rebus **Concluſio.**

(*p*) SCRIVERIUS ibid. *pag.* 90.
(*q*) *De ortu & progreſſu typographiæ pag.* 52.
(*r*) In *Indice novo Libror. pag.* 20.

„ ſuis ſatis conſulant Harlemenſes, quod ejuſmodi tabulas
„ antiquas, in quibus tamen nec vola nec veſtigium deſi-
„ gnati temporis, loci aut artificis invenitur, colligant,
„ & tanquam Coſterianos oſtendant . . . . . . Satius eſſet
„ ex Archivo declarare, quando & unde iſtiuſmodi reliquiæ
„ librariæ comparari cœperint . . . .

Nos potius lubentes Harlemenſibus id omne concedimus, quod præcipui ejus vindices eidem attribuunt. Scriverius, lauream nectens Coſtero, non niſi tabellarem ei literarum fixarum typographiam adſcribit. Laudandum ergo Coſteri ingenium, quod tabellas adaptaverit ad formam librorum, adeoque ad typographiam Gutenbergicam quam proxime acceſſerit. Harlemenſes laudandi, quod civis ſui, hominis ſolertis, memoriam monumentis honorarunt. (*s*)

(*s*) Monumenta hæc omnia exhibet Seizius in libro allegato. Scriverius poëtico fervore de Coſtero canit: *Diſſimulare virum hunc, diſſimulare Deum eſt.* Hegenitius in *Itinerario Friſio-Hollandico, pag.* 44.

CAPUT IX.

Reliqua Gutenbergii fata.

§. I.

EXPOSITIS Gutenbergii, quæ Argentinæ & Moguntiæ ad annum usque 1455. expertus est, fatis, superest, ut & in tredecim reliquos vitæ ejus annos inquiramus. Primum ejus Argentinense iter SALMUTHUS, (*t*) MALLINKROTIUS, (*u*) FAUSTUS ASCHAFFENBURGENSIS, (*x*) post litem ejus cum Fausto, adeoque post a. 1455. constituunt; typographiam tum temporis demum ab eo Argentoratum allatam, pluresque per annos ibi exercitam fuisse, arbitrati. Scilicet Argentinensem Gutenbergii periodum ex vita ejus cum expungere non possent, quinque eam lustris serius, quam par erat, posuerunt; post illud nempe tempus, quo typographia Moguntiæ a Fausto exercita; ut deterior fieret Argentinensium causa, & verisimilius furtum, quod Gutenbergio affingunt. Hunc enim a Fausto postquam didicisset artem, Argentinam profectum esse volunt, ut eam ibi exerceret occulte, antequam ex urbe Moguntia evolaret in orbem. Ita famæ de typographia, Argentorati reperta, causam invenisse se tandem MALLINKROTIUS (*y*) credidit; vestigia Salmuthi secutus; qui furto probando Helmaspergerianum Instrumen- Secundum Moguntinos.

(*t*) *Append. ad Pancirolli nova reperta Lib.* 2. *pag.* 313.
(*u*) Differt. de *Arte typograph. Cap. XI. pag.* 77.
(*x*) WOLFFII *Monumenta typograph. part. I. p.* 452.
(*y*) In libro allegato *pag.* 76. & 82.

tum anni 1455. allegat; ex quo usuraria quidem pravitas Fausti, (z) at nullum Gutenbergiani furti vestigium apparet.

§. 2.

Secundum Gallos.

CAILLIUS (a) existimat, Gutenbergium post litem cum Fausto non exivisse Moguntia, sed ad mortem usque ibidem substitisse. MARCHANDUS (b) Gutenbergium, Argentinæ natum, Moguntiam migrasse putat, ibique societatem inivisse cum Fausto, eaque rupta rediisse Argentoratum, ut novos ibi socios pararet; sed a. 1459. Argentorato profectum esse Harlemum, typographicam officinam ut ibi erigeret. Postrema hæc Marchandus ex Woodio, ut videbimus, hausit.

Britannor. relatio.

Enimvero scriptores Britanni typographiæ, in Angliam translatæ, originem referentes, Gutenbergio, eam exercenti Harlemi, dolo furtoque ablatam contendunt; remque Roberto Tournourio & Guilielmo Caxtono, popularibus suis, attribuunt, quos, post simulatam per aliquot annos cum Gutenbergio amicitiam, artem denique per sodalem ejus, Antonium de Corsellis, surripuisse, surreptam a. 1464. Angliæ intulisse perscribunt. Ita ATKYNSIUS (c) & WOODIUS. (d) Hic insuper observat, Gutenbergium a. 1459. Argentina transivisse Harlemum, ut ibi typographiam tractaret.

(z) Conf. Caput III.
(a) *Hist. de l'Imprim. pag.* 8.
(b) *Hist. de l'Imprim. pag.* 29. & 30.
(c) ATKYNS *the original and growth of printing pag.* 2.
(d) *Historia Universitatis Oxon. Lib. I. pag.* 226. LELANDUS de *Scriptoribus Britanniæ pag.* 423. MAITTAIRE *Annal. typogr. Tom. I. pag.* 26.

§. 3.

Woodianæ narrationi non omnino refragor. Fieri enim potuit, ut Gutenbergius, a. 1455. judicio damnatus, exiverit Moguntia. Sed cur Argentinam rediret, ubi sua consumserat; ubi successores ejus, Mentelius & Eggesteinius fortiter prela sua urgebant. Verisimilius est, Moguntia eum discessisse Harlemum. Ita decennalis vitæ Gutenbergianæ lacuna ad annum usque 1465. quo in Moguntinis documentis rursus apparet, completur. Ita ratio patet, cur Faustus ab a. 1457. fallaces suas formulas, (e) Gutenbergio nempe absente, propalare sit ausus. Nostra Tabularia post annum 1445. quo Argentina discessit, de eo nihil proferunt. Sed & Moguntina usque ad annum 1465. quantum novimus, silent. Harlemensia nobis succurrere deberent. **Dijudicatur.**

§. 4.

Postremum autem vitæ suæ triennium Gutenbergius transegit Moguntiæ; ubi a. 1468. discessit. Non insolens est, inventores rerum ut pauperes moriantur. SALMUTHUS (f) Gutenbergium divitem obiisse credidit; qui tamen infelix ubique pro opibus sibi lites paravit. Litigavit Argentorati, litigavit Moguntiæ; magnas inter spes pauper & inops. Adolphus ergo, Moguntinus Elector, inter Aulicos eum suos a. 1465. cum annuo stipendio recepit. (g) Utensilia **Gutenbergii mors.**

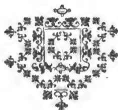
(e) Cap. VI.

(f) Salmuthum sequitur HOFMANNUS in *Lexico Hist.* sub art. Jo. Faustus. *Chron. Argent. vetus* MS. Anonymi eundem errorem committit.

(g) Literæ Adolfi, datæ in Eltvil, Rhingoviæ loco, die S. Antonii, extant *Tomo* 3. *Rer. Mogunt. pag.* 424.

typographica, quæ Gutenbergius reliquit, post mortem ejus Conradus Homerius, Jurium Doctor, civitatis Moguntinæ Syndicus, possedit, qui non extra urbem se ea venditurum 'esse Electori promisit. (*b*) Illo itaque anno Gutenbergius jam ad plures abierat, sexagenario major. Quæ enim per quindecim fere annos Argentorati gesserat, antequam rediisset Moguntiam, ætatis jam adultæ virum demonstrant.

(*b*) Charta a. 1468. die Antonii data, extat quoque loco alleg.

CAPUT X.

Gutenbergii Succeſſores Argentinæ uſque ad Sec. XVI.

§. I.

DE primis Gutenbergii Argentorati ſociis eorumque ſucceſſoribus ſupra obiter diſſerui; (*i*) nunc de ſingulis agendum diſtinctius, ut Argentinenſium typographicæ origines & progreſſus eo melius intelligantur. Primarius ſane locus debetur Mentelio.

Menteliam, (*k*) Alſatiæ gentem, ex Rhætica Nobilitate derivat JACOBUS MENTELIUS. (*l*) De prima gentis origine non equidem diſputo. Id autem ex ſcriniis Argentinenſibus diſco, Seleſtadii, Molshemii atque Andlaviæ olim habitaſſe Mentelios; ordinis plebeji, ex quibus Argentinenſis noſter haud dubie prognatus. Prima certe vitæ ejus conditio nobilitatem non ſapuit. Fuit enim aurarius & miniarius ſcriba; Calligraphus inter Notarios Epiſcopi receptus. (*m*) Ars literas ſcribendi atque pingendi Jo. Mentelius.

(*i*) Cap. IV.

(*k*) Nomen Joannis Mentelii vernacule *Mentel*, *Mentele* & frequentius *Mentelin* ſcribitur.

(*l*) In *Parænesi*, de qua ſupra Cap. V. §. 7. In libro hoc *pag.* 101. *ſq.* ait, oppidum, Menteliorum de nomine appellatum, in Rhætia extare, in quo gentis illius primores olim dominati ſint.

(*m*) Extant adhuc hinc inde inſtrumenta a Jo. Mentelio Notario confecta.

occaſionem ei dedit, ut Gutenbergio & ſociis innoteſceret brevi, atque adeo animum ad typographiam converteret.

§. 2.

Ætas ejus. Prima Mentelii mentio in Rationali Gabellæ vini (*n*) Civitatis noſtræ a. 1447. occurrit, ubi *Chryſographus* (*o*) appellatur. Eodem anno (*p*) in numerum Civium Argentinæ receptus, in tribum tranſivit Pictorum. Tum vero typographicam artem haud dubie tractare jam cœperat. Quot annis enim opus, ut eam perficeret. Habitavit in ædibus, quarum inſigne fuit *Spiritus*; ſed ignota platea. SPECKLINUS (*q*) tradit, eum habitaſſe in domo, cujus inſigne *Vivarium*, prope Aulam Epiſcopi. (*r*) Ex Regiſtro Stabuli Civitatis patet, Mentelium a. 1473. & ſequentibus equum publicum ſua pecunia aluiſſe. Opulentiam ejus, ut ſupra oſtendi, (*s*) WIMPHELINGIUS prædicat.

§. 3.

Ingenium. Ingenium & induſtriam ejus, quibus opes ſibi paravit, ingens voluminum impreſſorum & numerus & moles teſtantur. GEBVILERUS, Eggenſteinio præ aliis eum familiariter uſum eſſe tradens, (*t*) hæc inſuper refert: " Con-

(*n*) *Helbeling-Zollbuch* ſub rubro: *Goltsmide*, in Document. Num. VII.

(*o*) *Herr Johans Mentele*, *Goltſchriber*.

(*p*) Tertio die poſt Quaſimodogeniti &c.

(*q*) In *Chronico* Mſ. apud SCHILTER. in *not. ad Kœnigshov. pag.* 442.

(*r*) *Zum Thiergarten am Fronhoff.*

(*s*) Cap. III. §. 12.

(*t*) Vide ſupra Cap. III. §. 8. in notis.

„ ſpeximus

„ ſpeximus & libellum Joannis Mentelii manu ſcriptum, „ ac multis figuris inſtrumentorum ei arti neceſſariorum „ depictum. Item de atramento conficiendo elegantiſſima „ præcepta; quæ monumenta Jo. Schottus, Argentinen- „ ſis, & doctrina & hac arte celebris, prædicti Jo. Mente- „ lin ex filia nepos, hodie penes ſe illæſa retinet. "

§. 4.

Jo. Mentelii in parentes pietatem duo anniverſaria de- monſtrant, quæ ille in choro & in parochia S. Laurentii, in ſummo templo, quotannis celebranda inſtituit. (*u*) Quin & a. 1473. lapideam tabulam formæ quadratæ oblongæ in ædis D. Guilielmi periſtylio Mentelius poſuit, (*x*) in quo non modo parentum, ſed & uxorum ejus, fit mentio. En lapidis inſcriptionem: **Parentes.**

MEMORIA. JOHANNIS
MENTELIN. CIVIS. ARGENT.
PARENTUM. SUORUM. NICOLAI
ELYZABETH. MAGDALENE. PRIME. UXORIS
ET. LIBERORUM. SUORUM. NEC. NON. ELYZABETH. DE
MATZENHEIM. (*y*) UXORIS. SUE. SECUNDE.
ANNO DNI. M. CCCC. LXXIII.

(*u*) A. 1474. XII. Kal. Julii 20. libras denar. dedit ad reditus annuos unius libræ denar. in uſum chori. Die autem XI. Kal. Julii ejuſdem anni in S. Laurentii parochia anniverſarium fundavit. *Kalendar. Summi Templi.*

(*x*) Unde in Aulam meam antiquariam tranſivit.

(*y*) SCHILTER. in *Obſervat. ad Kœnigshov. pag.* 451. monumentum hoc memorans pro Matzenheim *Watzenheim* ponit.

N

§. 5.

Insignia.

Duo anguli ſuperiores lapidis duo inſignia continent, Leonem coronatum & Baltheum tranſverſum. Hic Matzenhemiæ gentis clypeus fuit; (z) ex qua uxor ſecunda, Eliſabetha, tum vivens, prodierat. Baltheus Mentelianus, Baltheo Civitatis Argentinenſis, quem duo paraſtatæ leones ſuſtinent, ſimilis induxit Schilterum, ut inſignia urbis monumento huic inſculpta exiſtimaret.

Leo autem a Friderico IV. Imp. pro inſigni gentilitio a. 1466. Mentelio datus eſt, ut JAC. MENTELIUS (a) ſcribit. Non opus eſt ergo, ut Leonem heic paraſtatam otioſum faciamus; nec paraſtata profecto poteſt appellari, qui ab altera lapidis extremitate ſolus comparet, quod artis heraldicæ regulis repugnat. Ceterum ipſa hæc inſignia, a Cæſare accepta, oſtendunt, Mentelium antea nulla habuiſſe, adeoque ortu ſuo non fuiſſe nobilem. Jac. Men-

(z) HERZOG. *Chron. Alſat. Lib. VI. pag.* 193. Matzenhemia gens cum Johanne a. 1530. extincta eſt.

(a) In *Paræneſi pag.* 102. *ſqq.* ubi jactat Fridericum Imp. non nova hæc Mentelio dediſſe inſignia, ſed vetera tantum auxiſſe. Adde ejuſdem MENTELII *Excurſum de Inv. Typogr. ad Naudæum p.* 7. In utroque Scripto inſignia exhibentur æri inciſa, cum hac perigraphe: *Inſigne Schottorum familiæ ab Friderico Rom. Imp. Joanni Mentelio primo typographiæ inventori ac ſuis conceſſum anno Chr. MCCCCLXVI.* Ita Joh. Schottus, Mentelii ex filia nepos, Onomaſtico Ottonis Brunfelſii, a. 1543. a ſe impreſſo, ea præfixit. Inſignia hæc per filiam Mentelii tranſire potuerunt ad Schottos, Cæſaris permiſſu. At Imperator nec in diplomate, nec in inſcriptione diplomatis Mentelium artis inventorem appellavit.

telius asserit, sed non probat, Imperatorem Joanni Mentelio vetera tantum renovasse insignia.

§. 6.

Obiit Mentelius a. 1478. & in summo templo sepultus est, ut ex libro Pulsuum (*b*) ejusdem Ecclesiæ docemur. Ita enim ibi legimus: " Obiit Dominus Johannes Mente-„ lin Impressor Sabatho post Conceptionem Virginis Mariæ „ a. MCCCCLXXVIII. & factus est ei pulsus cum campana „ magna, Dominica sequenti de sero. (*c*) Mors.

Filium Mentelius nullum, quod novimus, (*d*) sed duas filias reliquit, quarum una, Salome, Adolpho Ruschio, Ingvilano, civi & typographo Argentinensi, de quo infra; altera Martino Schotto, typographo quoque, nupsit. Liberi.

SPECKLINUS noster (*e*) Mentelii affinem constituit Petrum Schœfferum, qui matrices invenit. Sed ejus relatio falsa.

(*b*) *Glocken-Läutung vor die toden.*

(*c*) JAC. MENTELIUS de *Typograph. pag.* 93. postremas duas Inscriptionis hujus voces omittit, ut & SCHILTERUS *pag.* 451.

(*d*) Monumenta nihil produnt de filio; quem si reliquisset, typographiam patris occupaturus fuisse videtur. JAC. MENTELIUS ille Castro-Theodoricianus in *Parænesi* sua *pag.* 102. proavum suum appellat Joannem, qui ex Alsatia ad Castrum Theodorici in Galliam a. 1548. migraverit. Addit, Joannem hunc ordine quartum a nostro Mentelio fuisse, cui typographiæ inventionem adscribit. At Genealogiam hanc Auctor non probat; qui forte a fratre aut consanguineo quodam Mentelii, typographi nostri, descendit.

(*e*) In *Chron. MS.* apud SCHILTER. ad *Kœnigshov. pag.* 442.

§. 7.

Henricus Eggeſtein.

HENRICUS EGGESTEIN, Magiſter Artium, (*f*) Vicarius ſummi Chori & Epiſcopalis Curiæ Argent. Sigillator, (*g*) origine Argentinenſis, a. 1442. inter cives receptus & in laterculo civium Conſtafleriis ſubjunctus eſt. (*h*) A. 1451. Agnetem, Michaëlis Ochſenſteinii ſororem, ſibi matrimonio junxit. Habitavit in platea, cui a *Virginibus* nomen. (*i*) Occulta ei aliquandiu cum Jo. Mentelio typographica ſocietas fuit. (*k*) Libros ab Eggeſteinio impreſſos ſupra indicavi. (*l*)

§. 8.

Adolphus Ruſchius.

ADOLPHUS RUSCHIUS, Ingvilla, Dynaſtiæ Ingvillanæ oppido, (*m*) ortus, civitate Argentinenſi donatus, Mentelii filiam, Salomen, præſtitæ in typographia operæ præmium, uti Petrus Schœfferus Fauſti filiam, in matrimonium accepit. Succeſſit ergo in officina ſocero, quod WIMPHELINGIUS (*n*) & HEDIO (*o*) teſtantur. Codices tamen impreſſos, Ruſchii nomen præferentes, non novi. Habitavit in ædibus, quarum ſignum erat *Imago*, in ſtrata

(*f*) Unde in notitia libris ſubjuncta *M. Henr. Eggeſtein* legitur.
(*g*) *Biſchoflicher Inſigeler.*
(*h*) *Unter die Nach-Conſtofeler.* Ante Mentelium itaque toto quinquennio factus eſt civis.
(*i*) *Jungfrauen Gaſſ bey S. Stephans plan.*
(*k*) Vide ſupra Cap. III. §. 8.
(*l*) Cap. IV.
(*m*) De quo *Alſatiæ Illuſtr. Tom.* 2. *pag.* 223.
(*n*) *Epit. Rer. Germ. Cap. LXV.*
(*o*) *Paralipom.* ad a. 1446.

superiore. (p) Salome Ruschia, post mortem mariti, Philippo Sturmio a Sturmeck, viro nobili, nupsit, obiitque a. 1518. *Rauschenburg* castrum, haud procul Ingvilla situm, a Ruschio hoc forte nomen accepit; unde typographiæ ibi inventæ fama surrexit. (q)

§. 9.

MARTINUS SCHOTTUS, Friderici Schotti, Sculptoris Statuarii & Civis Argent. filius, Joannis Mentelii filiam anonymam duxit uxorem; ex quo matrimonio Jo. Schottus prodiit, illustris typographus. Martinus *Lucubratiunculas* PETRI SCHOTTI, Canonici ad Juniorem D. Petri Ecclesiam, a. 1498. procurante Wimphelingio impressit. Petrus hic, magna eruditione apud Gallos Italosque parata, juvenis decessit. **Martinus Schottus.**

§. 10.

JOANNES SCHOTTUS, Martini filius, Jo. Mentelii per filiam nepos, civis & typographus Argent. habitavit primo in Angiportu Thomano; (r) dein Prussio defuncto in ædibus, quarum insigne *Vivarium.* (s) Moris tum erat, domos per insignia distinguere, quod adhuc Basileæ & alibi in usu. In frontispicio librorum Schottus *Jo. Sco-* **Johannes Schottus.**

(p) *Zum Bild, in der obern strassen.* At auctor anonymus Chronici Argent. Specklinus & Schadæus domicilium ei adscribunt *Lustrum, zum Thiergarten*, ubi Prussius dein habitavit.

(q) Vid. *Alsat. Illustr. Tom. 2. pag.* 237.

(r) *Thomans-Loch*, ad urbis pomœria, in domo, cujus insigne *zum Jung brunnen.*

(s) *Zum Thiergarten*, e regione Palatii Episcopalis, in extremitate areæ majoris Ecclesiæ.

tum ſubinde ſe vocat. Antequam Argentorati conſideret, Friburgi & Baſileæ typographiam exercuit, teſtibus libris, quos ibidem impreſſit. (*t*) Argentorati vero anno 1510. *Symmachi Epiſtolas*, & triennio poſt *Ptolemæi Geographiam* Latine, typo formaque præſtanti, curantibus Jacobo Eſzlero & Nic. Ubelino, Argentinenſibus, excudit. Repetita hæc editio a. 1520. cura Georgii Ubeli, Guilielmo Epiſc. Argent. a ſecretis. In utraque elegantes Geographicæ mappæ ligno inciſæ ſunt. Has denique ſecuta eſt Gruningeri editio, de qua infra. A. 1514. *Enchiridion Poëticum*, quod ipſe conſcripſerat, nec non *Plauti Comœdias IV.* cum præfatione Phileſii Vogeſigenæ & Plauti vita excudit. Idem Jo. Schottus bis impreſſit *Hutteni Expoſtulationem*, librum hodie perrarum, in quo Eraſmus, cum male habitus eſſet, de Schotto apud Magiſtratum Argent. querelas movit. (*u*) Huttenus Expoſtulationi ſuæ imaginem Lutheri, Eraſmi, ſuamque præfixerat.

§. 11.

Georgius Huſner. GEORGIUS HUSNER, præter *Nideri Opus*, quod ſupra indicavi, (*x*) *Hugonis* quoque *de Prato Florido Sermones Dominicales* ſuper Evangelia & Epiſtolas, a. 1476. in fol.

(*t*) Inter hos *Margarita Philoſophica* mihi ad manus eſt, Friburgi & Baſileæ a. 1503. & 1508. per Johannem Schottum Argent. edita. In editionis prioris legitur fine: " Chalcographatum primiciali hac preſſura Friburgi per Joannem „ Schottum Argent. citra feſtum Margarethæ anno gratiæ „ M. CCCCC. III. " In editione poſteriore: " Tertio induſtria complicum Michaëlis Furterii & Joannis Scoti ſtudio- „ ſiſſime preſſa. Baſileæ ad 14. Kal. Martias. Anno Chriſti 1508.

(*u*) In libro, quem *Spongiam* inſcripſit, *Operum Eraſmi Tom. X.*

(*x*) Cap. IV. §. 13.

impreſſit, pro Georgio *Jeorium* ſe vocans. Maittairius, Orlandius, Marchandus & Schwarzius *Leorium* nominarunt.

§. 12.

MARTINUS FLACH, Baſilienſis origine, Ruſchio in Menteliana typographia ſucceſſit, ut Wimphelingius teſtatur & Hedio. Jus civitatis a. 1472. Argentinæ adeptus eſt. Latine *Flaccus* appellatur. Poſt *Roderici Speculum*, a. 1475. editum, (y) *Alexandri Grammatica* a. 1488. & *Alberti*, Epiſcopi Ratisbonenſis, *Tractatus de Virtutibus* a. 1498. aliaque ex officina ejus prodiere. Martinus Flach.

Patrem ejuſdem nominis filius in officina typographica ineunte ſeculo XVI. excepit, dictus in libris *Junior*. Anno 1501. *Matthiæ Granarii* vel *Schurerii*, celebris deinceps apud Argentinenſes typographi, *Grammaticam novam* 4°. & *Anſelmi*, Archiepiſcopi Cantuar. *Opuſcula* fol. publici juris fecit. Anno ſequenti *Angeli de Clavaſio Summam Angelicam*, poſt iteratam a patre ejuſdem impreſſionem, de novo excudit, quartamque *Gerſonis Operum* partem tribus prioribus, quas pater ediderat, adjecit. Filius.

§. 13.

JOHANNES PRÜSS. Duo quoque hujus nominis typographi Argentinenſes fuere; pater & filius. Ille *Rolevinckii Faſciculum Temporum* fol. minore, & *Dictionarium Latino-Germanicum* 4°. a. 1488. poſtque alios magno numero libros a. 1504. *Pici Mirandulani Opera* cum præfatione Hier. Emſeri ad *Jo. Prüs*, *Argentinum Chalcographum*, & Jo. Prüſſ.

(y) Vid. ibidem.

Roderici Speculum vitæ a. 1507. in fol. impreſſit; in cujus fine hæc legimus: " Joh. Botzhemus abſtemius, D. D. Jac. „ Wymphelingius Seleſtadienſis patria, L. Symphorianus „ Pollio ſacerdos recognoverunt. Joh. Prys, civis Argen- „ tinus, in ædibus Luſtri, vulgo *zum Thiergarten*, impreſ- „ ſit ad morem gerendum generoſo Domino Philippo, Do- „ mino in Duno & Lapide ſuperiore, (*Oberſtein*) Argenti- „ nenſis eccleſie Prepoſito, & ad preces Pauli Burger ejuſ- „ dem ſummiſſarii. Pridie idus Januarii anno ſalutis MDVII.

Jo. Pruſſius junior *Alexandri Galli Grammaticam* 4°. anno 1513 impreſſit.

§. 14.

Renatus Beck.

RENATUS BECK. Duplex officina typographica in ædibus *Luſtri* ſeu Vivarii uno eodemque tempore fuit. Ad Pruſſios una, ad Renatum Beck altera ſpectavit. De hoc teſtantur *Vocabularium*, *Gemma gemmarum*, a. 1512. & *Mantuani Bucolica* a. 1517. 4°. a Renato Beck *zum Thiergarten* excuſa.

§. 15.

Matthias Hupfuff.

MATTHIAS HUPFUFF, typographus Argentinenſis haud ignavus, cui plurium librorum editio a. 1498. & ſequentibus facta debetur. Inter hos Doctorum Pariſienſium *Tractatulus medicinalis* ad Regem Angliæ 4°. ſupereſt, in quo *Mathias Hipfuf*, nomen ejus ſcribitur.

§. 16.

Marcus Reinhardi.

MARCUS REINHARDI. A. 1480. *Guidonis de Monte-Rochero Manipulum curatorum* 4°. & a. 1482. *Biblia Latina vulgata*

vulgata fol. minore impresserunt *Marcus Reinhardi de Argentina* ac *Nicolaus Phillippi de Benszheym* (z) *socii.* Biblia hæc, typis fusis minusculis, sed elegantibus exarata, literis initialibus impressis & custodibus instructa, perfectum opus typographicum, paginarum tantum numeris carent. Eodem hoc anno typographos hos Argentina Lutetiam migrasse, MAITTAIRIUS (a) annotavit.

§. 17.

JO. GRUNINGERI proprium nomen fuit *Reinhart*, patria Gruninga, Wirtenbergici Ducatus oppidum, unde vulgo *Gruninger*, *Grieninger*, *Gruningensis* est dictus, uti Marcus Reinhardi, discriminis causa, *de Argentina* se dixit. Anno 1483. *Comestoris Historia Scholastica per Jo. de Greningen & Henr. de Inguiler* in fol. prodiit Argentorati. In *Jordani de Quedlinburg Sermonibus de Sanctis*, quos anno sequenti impressit, *Joh. de Gruningen impressorie artis Magister* appellatur. (b) A. 1496. & 1498. ex prelo ejusdem Terentius & Horatius prodierunt forma majore, cum notis & figuris ligno incisis. In calce *Terentii* legitur: "Impressum in Imperiali urbe libera Argentina per Magistrum Jo. Gruninger accuratissime nitidissimeque elaboratum & denuo revisum atque collectum ex diversis commentariis anno incarn. Dom. millesimo quaterque centesimo nonagesimo sexto. Kal. Nov. Jo. Gruninger.

Horatius ita inscribitur: *Horatii Flacci Venusini Poete lirici opera* &c. In calce: "Elaboratum impressumque est hoc

(z) MAITTAIRE *Annal. Typogr. tom. I. pag.* 164. *edit. prioris*, & *pag.* 429. *edit. poster.* pro Benszheym male *Gernsheym.*
(a) *Lib. alleg. tom. I. pag.* 148.
(b) MAITTAIRE *Annal. Typograph. edit. poster. pag.* 456.

„ elegans, ornatum, ſplendidum comptumque Horatii
„ Flacci Venuſini, lyrici Poete, opus, cum utiliſſimis ar-
„ gumentis ac imaginibus pulcherrimis, in celebri libera
„ imperialique urbe Argentina, opera & impenſis, ſedulis
„ quoque laboribus providi viri Johannis Reinhardi, co-
„ gnomento Gürninger (ſic) civis ejuſdem urbis Argenti-
„ nenſis, quarto idus Marcii, abſolutum vero Anno Dom.
„ M. CCCC. XCVIII.

Præmiſſum eſt epigramma Jacobi Locher, Philomuſi, Poëtæ laureati, qui in Friburgenſi gymnaſio docens, opus iſtud direxit, atque Carolo, Marchioni Badenſi, dedicavit.

§. 18.

Editio Ptolemæi.

Idem *Ptolemæi Geographiam*, Bilibaldo Pirckeymhero interprete, cum tabulis geographicis ligno inciſis, a. 1525. Argentorati impreſſit. In hujus libri colophone legitur: " Ar-
„ gentoragi Johannes Grieningerus communibus Johannis
„ Koberger impenſis excudebat, anno a Chriſti nativitate
„ MDXXV. tertio Kal. Apriles. " Pro *Argentoratum* Wimphelingius ſubinde ſcripſit *Argentoracum*. Eadem forma Matthias Schurerius, typographus, quandoque uſus eſt. Gruningerus non ſine conſilio poſuit *Argentoragi*, ut nomen hoc *Brocomago* aſſimilaret. Singula Ptolemæi hujus foliorum latera figuris, affabre ligno inciſis, exornata ſunt. Impenſæ in librum faciendæ fecerunt, ut ſocium aſſumeret Johannem Kobergerum, qui alias Coburger vocatur, Noribergenſem typographum illuſtrem, qui per omnem Germaniam bibliopolia inſtituit, libroſque innumeros maximæ molis & impenſæ vulgavit. Gruningeriana hæc Ptolemæi editio longe præſtantior eſt præcedentibus, quas Jo. Schottus a. 1513. & 1520. Argentorati quoque dederat. Geo-

graphicis tabulis præfationes ſunt additæ, quarum auctor Jo. Muller Regiomontanus eſſe creditur; inſignis ille Mathematicus, de quo ſuperius jam actum. (c) Koburgerus ex manuſcriptis Regiomontani ea, quæ Ptolemæum reſpiciunt, Gruningero noſtro communicaſſe videtur; unde ſocietatis eorum origo. Decennio poſt Michaël Servetus, ſub nomine Mich. Villanovani, Ptolemæi Geographiam edidit Lugduni, in qua pleraſque præfationes Gruningerianæ editionis adhibuit, paucis de ſuo adjectis. Præfationes tamen hæ ex Serveti calamo fluxiſſe tam certo credebantur, ut judices ejus ex illis loca deſumſerint, quibus eum impietatis accuſarent in Moſen. Accuſationem facile retudiſſet Servetus, ſi plagiarium ingenue ſe fuiſſet profeſſus. At eum ab initio quidem auctorem ſe loci, ubi de Moſe eſt ſermo, negaſſe, poſtea vero defenſionem ejus in ſe ſuſcepiſſe, ſcribit CALVINUS. (d)

MARCHANDUS (e) XLV. Volumina, pleraque majoris formæ, quæ ab a. 1483. uſque ad 1527. Gruningerus impreſſit, ordine temporis enumerat. His tamen e Bibliothecis Argentinenſibus addere non pauca poſſem, ita ut ex omnibus Argentinenſium typographis annorum & laboris, in officina conſumtorum, multitudine Gruningerum ſuperaverit nullus.

(c) Cap. I. §. 6.
(d) MOSHEMIUS in *Hiſt. Serveti pag.* 162. *ſqq.* qui & ipſe credidit, præfationes has opus fuiſſe Serveti. Contrarium tamen ex collatione editionis Gruningeri cum Servetiana elucet. Collationem inſtituit Vir literati ingenii, JOH. MARTINUS PASTORIUS, Jureconſ. Doctor Argentinenſis, quæ extat in *Miſcellaneis Lipſ. Novis Vol. X. Part.* 2. *pag.* 274.
(e) *Dictionnaire Hiſtorique pag.* 289.

§. 19.

Henricus Knoblochzer.

HENR. KNOBLOCHZER varios libros atque libellos Germanici idiomatis, ut *Processum Judiciarium*, *Belial* dictum, cum figuris a. 1478. (*f*) *Ordinem Judiciarium* anno 1482. *Calendarium*, ex Germanicis primum, cum annotationibus a. 1483. aliosque Argentorati in lucem emisit. (*g*)

Jo. Knobloch.

Filius ejus fuisse videtur JOH. KNOBLOCH, nomine paululum ad euphoniam mitigato. A. 1500. *Apologeticum Gregorii Nazianzeni* & *Marsilium Ficinum de triplici vita*; anno 1507. *Seb. Brand Elegiam* in mortem Philippi, Regis Castellæ, filii Maximiliani I. Imperatoris; anno 1513. *Jo. Adelphi*, Physici Argent. *Hymnos de tempore & de Sanctis* 4°. anno sequenti *Jo. Gersonis opera* quatuor tomis in fol. impressit, Wimphelingio curante.

§. 20.

Schurerius.

MATTHIAS SCHURERIUS, patria Selestadiensis, liberalium artium Magister, Thomæ Wolphii amicissimus, (*h*) amicus quoque Erasmi, (*i*) optimos & selectos antiquitatis libros ex prelo suo emisit, numero sat magno, qui omnes tamen ad seculi XVI. initia pertinent. Indicavi superius *Grammaticam* Schurerii, sub *Granarii* nomine laten-

(*f*) De quo supra Cap. IV. §. 14.

(*g*) In libro a. 1484. edito, cujus tit. *Tucher von Nurnberg wie man sich halten sol der zu dem heil. grab uber mer faren wil*, fol. typographus noster *Heinrich Knoblitzer* vocatur.

(*h*) Teste WIMPHELINGIO in *Rer. Germ. Epitome Cap.* 65.

(*i*) Qui quanti eum fecerit, ipse perscribit ad Wimpheling. in epistola *Commentariis* suis *de Verborum ac rerum copia*, anno 1514. a Schurerio impressis, subjuncta.

tis, a. 1501. datam in lucem. (*k*) Poſtea Typographus factus libro a. 1508. a ſe impreſſo, quo *Athanaſii* opuſculum in *Pſalmos*, *Enchiridion Epicteti* & *Tabula Cebetis* continentur, quæque Thomas Wolphius junior collegit, hæc in fine adjecit: " Mathias Schurerius artium doctor id libelli veluti „ primitias ex officina ſua impreſſoria fœliciter emiſit, die „ VIII. junii a. MDVIII. "

A. 1509. *Sermones* quoſdam *Ambroſii Camaldul.* cum præfatione ſua ad Martinum Egershemium, populi Seleſtadini paſtorem, publicavit. In rubris librorum ſuorum nunc *Seleſtadenſem*, nunc *Helvetenſem* ſe vocat, Wimphelingii atque Rhenani conjectura nixus, qui Helvetum veterem in Seleſtadio quæſiverunt. (*l*) Hoc ſenſu WIMPHELINGIUS (*m*) Alſatas appellavit *Helvetios*. Unde Schurerius noſter Helveticis quandoque male annumeratur typographis. (*n*)

§. 21.

WOLFGANG KOEPFEL prope forum equinum officinam ſuam habuit. Capito, Zellius, Bucerus, ſacrorum apud Argentinenſes mutatorum auctores, typographo hoc, ut & Knoblochio, uſi ſunt. Anti-Lutherana Gruningerus impreſſit. Doctor Wolfgangus Fabritius Capito, Hagenoënſis origine, vernaculum forte nomen *Kœpfel* mutavit in *Capito*, ejuſque exemplo typographus, Capitonis gentilis, Græca appellatione *Cephaleum* ſe dixit. Id certum, quod ſub nomine utroque in rubro librorum compareat; Kœpfel.

(*k*) §. 12. pag. 103.
(*l*) Vid. *Alſatiæ Illuſtr. tom. I. pag.* 204.
(*m*) In *Opuſculis* PETRI SCHOTTI fol. 186.
(*n*) ENGEL in Diſſert. de *Origine Typographiæ*, Bernæ edita a. 1742.

O 3

Latinum Capitonis nomen, ob reverentiam in Wolfgangum agnatum, assumere non ausus. A. 1523. *Apologiam* Germ. *Matth. Zellii* contra Episcopalem procuratorem fisci; sequenti *Liturgiam* minimæ formæ, quæ in articulo eucharistico Zwingliani est ritus; (*o*) nec non *Capitonis* scriptum Germ. de lite inter Lutherum & Carolstadium; a. 1525. ejusdem *Capitonis Institutiones Hebraicas*, Wolfgangus *Kœpffel* typis suis vulgavit. A. 1534. idem & *Petrus Brubach Homeri Odysseam* Græce ediderunt in forma octava.

Wolfgangi hujus filii fuisse videntur *Paulus* & *Philippus Cephaleus*, typographi fratres, qui a. 1554. *Corvinum* in Evangelia & Epistolas Dominicales, biennioque post *Luciani Dialogos*, Græce & Latine, cum Scholiis e prelo suo emiserunt.

§. 22.

Rihelii. His omnibus ex seculo quoque XVI. Rihelios subjungo, quod typographiam Argentinensem suis prelis illustrarunt. Triga eorum, Wendelinus, Josias, Theodosius, in libris occurrunt. Primus comparet Wendelinus, Calvini, cum Argentinæ degeret, & Jo. Sturmii, quin & Joannis Sleidani, amicus. Hic *Biblia* Germanica *Lutheri* anno 1535. *Calvini Institutiones* a. 1539. & 1543. primam *Sleidani Commentariorum* editionem a. 1555. impressit, ac paulo post vita decessit. Anno 1556. *Aristotelis Ethicam*, cura Jo. Sturmii, Græce excuderunt Wendelini heredes. Secundam *Sleidani* editionem Josias Rihelius anno 1559. dedit. Utraque formæ majoris est. Uterque frater, Josias &

(*o*) Rubrum ejus: *Deutsche Mess wie sye yetzundt zu Strassburgk gehalten wurt.*

Theodoſius, Wendelini filii, per ſeculi XVI. decurſum & ultra ſequentis initia, libros magno numero ſeparatim evulgarunt.

Ceterum Rihelii genus ſuum Baſilea ducere videntur, vulgo dicti *Richel*. Bernhardus Richel a. 1474. *Speculum Saxonicum*, (p) a. 1475. *Roberti de Licio opus quadrageſimale*, (q) omiſſo nomine ſuo; a. 1478. *Card. Hugonis Poſtillam*, (r) Baſileæ impreſſit.

Rihelii apud Argentinenſes eo loco, quo apud Baſilienſes Frobenii, apud Francofurtenſes Wechelii, habebantur.

§. 23.

Sed & præter enumeratos hactenus typographos Argentinenſes, primo typographiæ inventæ ſeculo claros, alii quoque infimæ claſſis fuerunt: BARTH. KYSTELLER, (s) CHRISTIANUS EGENOLFF, (t) MICH. MAYER & BALTH. BECK, (u) GEORGIUS ULR. ANDLANUS, (x) CRATO MYLIUS, (y) Reliqui.

(p) PROSPER MARCHAND. *pag.* 65. ex SCHAMELII *Numburgo Literato.*

(q) LESSERI *Typographia jubilans Cap.* 2. *pag.* 82.

(r) *Lexici Hiſtor. Baſil.* ſupplem. in voce *Richel.*

(s) Impreſſit *Legendam de S. Anna* & Tract. de *fraternitate Roſarii Virg. Mariæ* a. 1501. 4to. *Foltzens Büchlein von den warmen Bädern, in Teutſchen reimen*, a. 1504. Officinam ſuam habuit *am Grüneck*, *Kuſtler* alias dictus.

(t) *Boleri Scholia in orationem Ciceronis pro Archia Poëta* 8. 1530.

(u) *Joſephi Jüdiſche Hiſtorien, Teutſch durch D. Caſp. Hedio*, fol. 1531. Balthaſar Beckius ſolus annis ſequentibus nominatur in libris.

(x) *Zmaragdi Abbatis in Evangelia & Epiſtolas explicatio* fol. 1536.

(y) *Joach. Camerarii Commentarius explicationis Iliados Homeri*

Jacobus Jucundus, (z) Blasius Fabricius, (a) Samuel Emmel, (b) quos nominetenus nosse sufficiat.

§. 24.

Typographiæ abusus.

Typographia vix in lucem prodierat, quum & abusus prodiret, qui Argentinensem denique Senatum coëgit, ut typographis injiceret frena. Notat hos abusus Jacobus Wimphelingius in *Isidoneo Germanico*, (c) ubi hæc observat: "Impressores nonnulli & eorum castigatores libel-„ lis & commentariis inutilibus & supervacuis insignes at-„ que præstantes titulos effingunt, quibus delusa Juventus „ facilius opera a se impressa precio comparent, nec satis „ putant laudari posse, quicquid ipsi noviter impresserunt. „ Glosas enim in Alexandrum & hujusmodi præstantissimas „ notabiles aureasque non verentur appellare, novaque no-„ vis exaggerant propter privatam suam utilitatem. De „ fructu vero & incremento studii nihil ad eos attinet. Sed „ quid mirum, si petulantiæ & avaritiæ impressorum frau-„ dibusque in puerilium opusculorum, quibus juventus „ deluditur, editionibus magna sit concessa libertas, cum „ nemo sit vel infulatorum, qui eos cogat, in rebus fidei „ & religionis nostræ imprimendis honestum moderamen „ & justam limam adhibere. Sinunt enim flamines per-„ sæpe in castigatissimis rei divinæ morum & orationum „ impressionibus universum clerum decipi, ære nequiter

1538. & 1540. Item *Cominæi Historia*, interprete Jo. Sleidano 1545. 4to.

(z) *Croci Comœdia Sacra*, cui tit. *Joseph*, 1542. 8vo.

(a) *Oelingeri Juris Elucidatio* 1555. 8vo.

(b) *Vita Fl. Josephi* Germ. per Casp. Hedionem 1556. fol.

(c) Cap. 16.

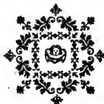
„ destitui,

„ deſtitui, totaſque diœceſes ſuas vitioſis falſiſſimiſque li-
„ bris turpiſſime contaminari.

Cenſores itaque librorum Argentorati jam a. 1504. ſunt conſtituti. Omnis librorum vel ſchedarum prohibita impreſſio, in quibus aliquid contra Papam, Imperatorem, Principes aut Civitates, vel contra bonos mores contineretur. Juſſu Senatus hæc Typographis propoſita ſunt a Petro Arge, Conſule, præſentibus Jac. Mugio & Conrado Duntzenhemio, Prætoribus; eademque renovata a. 1513.

Typographi noſtri ab initio ſuos quoque librarios, ſcribas vel *Clericos* habuerunt, qui libros imprimendos deſcribebant, & prelo ſubmiſſos corrigebant. Ante inventam typographiam in Argentinenſibus cataſtris a. 1433. Joannes Kirchheimenſis librarius (*d*) & Elſa uxor occurrunt. De librariis his Argentorati anno 1472. exorta eſt quæſtio, an ad jusjurandum adigendi. Magiſtratus eos a jurisjurandi præſtatione juſſit eſſe immunes. Quin & eodem anno de lege & norma typographis præſcribenda in Senatu relatum **Librarii.**

(*d*) *Joh. von Kirchheim, Bucherſchreiber.*

CAPUT XI.

Typographi Alſatiæ extra Argentoratum.

§. 1.

X typographico Argentinenſium ſeminário varii & multiplices artis magiſtri ad alias Alſatiæ civitates, quin & ad exteras pedetentim tranſierunt nationes.

HAGENOÆ.

Granius. HENRICUS GRAN & JOH. RYMAN junctim & ſingulatim typographiam exercuerunt. Granius *Cornutum* ſive *Grammaticam Jo. de Garlandia* a. 1489. ſolus; *Sermones de Sanctis* cum Rymanno a. 1497. (*e*) impreſſit. *Hungari Bigam Salutis* a. 1499. ſqq. 4°. & *Pelbarti Sermones de Tempore* a. 1502. ſqq. fol. ter quaterve; *Jac. Heinrichmanni Inſtitutiones Grammaticas* a. 1506. & 1512. nec non *Philelfi Epiſtolas* a. 1514. & 1521. bis ſolus quoque Granius edidit. Anno 1500. " Acta & Decreta generalis Concilii Conſtantienſis „ diligenter elaborata & impreſſa in Imperiali oppido Ha„ genow per induſtrium Henricum Gran, inibi incolam, „ expenſis providi viri Johannis Rynman. Finiunt feliciter „ A. S. 1500. 4°. " Anno 1502. Jo. Ryman ſolus *Poſtilla Mag. Nicolai de Gorran*, Ord. Prædicatorum, fol. & anno 1505. *Clavifii Summam de Caſibus Conſcientiæ* fol. excudit.

(*e*) MAITTAIRE *Annal. typogr. tom. I. pag.* 304. CAILLE *Hiſt. de l'Imprim. pag.* 49.

§. 2.

Poſt hos THOMAS ANSHELMUS, Badenſis, Hagenoam libris, Græcis præſertim, editis illuſtravit, quos inter eſt *Novum Teſtamentum*, ex recenſione *Nic. Gerbelii*, in 4°. & *Heſychius*, duabus columnis impreſſus, in fol. Hi libri a. 1521. comparuerunt. Anshelmus.

In Heſychio hoc Anshelmus ciphras in utriuſque paginæ fine, ſub ſingulis columnis diſpoſuit. *Signaturas*, quas vocant, ſimiliter adhibuit; *reclamantes* autem voces, quæ dicuntur, omiſſæ ſunt. (*f*)

Sed & *Viridarium Poëtarum* & *Mantuani Bucolica* a. 1517. *Eraſmi Adagia* a. 1519. Ejuſdem *Quatuor Evangelia* liberius verſa a. 1521. *Felicis Pratenſis Pſalterium* ex Hebræo tranſlatum, *Melanchthonis* & *Manutii Inſtitutiones Grammaticæ* anno 1522. ex Anshelmi officina prodierunt.

GUIL. SELZIUS Hagenoæ duo illuſtria Carmina impreſſit: alterum *Gebvileri de Carolo V.* 1529. alterum *Triumphale*, quum Franciſcus I. a Carolo V. caperetur, a. 1525. Selzius.

§. 3.

At his longe præferendus eſt JOANNES SECERIUS, Melanchthonis amicus, plurimis Græcis & Latinis ſcriptis, in lucem emiſſis, (*g*) longe celeberrimus. Accuſatur ille, Secerius.

(*f*) CHEVILLIER *p.* 38. MAITTAIRE *Annal. typogr. tom. I. pag.* 266.

(*g*) A. 1525. *Melanchthonis Orationes variæ* 8vo. a. 1527. *Jac. Fontani de Bello Rhodio* Libri 3. fol. a. 1529. *S. Iſidori Hiſp.*

quod *Paſcaſii* Opuſculum *de Corpore & Sanguine Domini* imprimens Hagenoæ, Codicem corruperit, Jobi Gaſtii, Miniſtri Lutherani, conſilio uſus. (*b*) Accuſatur quoque Secerius, quod a. 1531. *Mich. Serveti Libros VII. de Trinitatis Erroribus* ex ſuo emiſerit prelo, Argentorati, Francofurti & apud Helvetios venditos. (*i*) Inſignia libris nonnullis præfigere ſolitus eſt Jani imaginem, (*k*) quam & domus ſuæ inſigne voluit eſſe Secerius, typographicæ arti, quam mire excoluerat, ſingularem literarum humaniorum cognitionem conjungens.

Brubach. PETRUS BRUBACH *Pici Mirandulani Epiſtolas contrarias* cum diſpoſitione Melanchthonis a. 1534. VALENT. KOBIAN *Confeſſionem Auguſtanam* cum ejus apologia anno 1537. Hagenoæ ediderunt in lucem.

COLMARIÆ.

§. 4.

Farckall. AMANDUS FARCKALL Colmariæ a. 1523. impreſſit *Poſtillam Lutheri* Germanice, fol. Idem eodem anno *Herodianum* Latine ex verſione Politiani, in 8°. typis Italicis

---

de nativitate, paſſione &c. *Domini* 4to. a. 1530. *Polybius* Græco-Latinus fol. a. 1533. *Melanchthonis Commentar. in Epiſtolam Pauli ad Rom.* 8vo. a Secerio impreſſi in Bibliotheca S. Johannis Hieroſol. Argentinæ ſervantur.

(*b*) Teſtimonia corruptionis dedit CHEVILLIER, *Origine d'Imprimerie de Paris, Part. 2. Cap. 8. pag.* 213.

(*i*) MOSHEIM in *Vita Mich. Serveti p.* 145. & LA ROCHE *Memoirs of Litteratur tom. I. pag.* 246.

(*k*) Hoc *Ariſtophanis* Νεφέλαι, ab eodem Hagenoæ a. 1528. nitide & eleganter impreſſæ in 4to. teſtantur.

dedit, pluresque alios hujus generis Auctores antiquos se editurum promisit.

BARTHOLOMÆUS GRUNINGER, Jo. Gruningeri, typographi Argent. fortasse filius, *Missa secundum veterem usum Ecclesiæ Constantinopolitanæ* 4°. & *Ambrosii Kempfii Evangeliis ac Epistolis*, Germanice, fol. a. 1540. & 1543. Colmariæ impressis, innotescit. Gruninger.

SELESTADII.

§. 5.

NICOLAUS GOTZ, Selestadiensis, a. 1478. *Rolevinckii Fasciculum temporum* impressit in fol. Ita enim in fine libri legitur: "Impressus a. 1478. a Nicolao Gotz de Seltz„ stat." An vero typographus hic, Selestadiensis origine, Selestadii quoque impresserit hunc librum, non liquet. (*l*) Gotzius.

LAZARUS SCHURERIUS, Selestadiensis, *Erasmi de Copia Rerum & Verborum Commentarios* a. 1519. annoque sequenti ejusdem *Encomium Moriæ*, & *Epistolam ad Electorem Mogunt.* de causa Lutheri, nec non *Epigrammata Sapidi*, Selestadii excudit. Matthiæ Schurerii, typographi Argent. Selestadio orti, agnatus fuisse videtur. Schurerius.

NICOLAUS KUEFFER libellum Lutheri, anno 1520. Wittebergæ editum, suo prelo recudit, a. 1521. (*m*) Kueffer.

(*l*) Liber extat in Carthusia Friburg.
(*m*) Titulus libelli: *Warum des Babsts und seyner Jüngern bucher von D. M. L. verbrant seyndt.* 4to.

CAPUT XII.

Typographi Alſatæ extra Alſatiam.

§. I.

Lutetiæ. ED & ex Gutenbergii & Mentelii ſchola prodiit MICHAEL FRIBURGER, *de Columbaria* (*n*) dictus, qui una cum Ulrico Geringio & Martino Cranzio, ſodalibus quoque Germanis, typographiam a. 1469. adeoque ſub Ludovico XI. Lutetiam attulit.

Appellavit eos in urbem Johannes de Lapide, (*o*) origine Germanus, Prior Sorbonæ, in qua triumviri hi artem primum tractarunt. (*p*)

Geringius totius typographici operis fuerat director; qui BERTHOLDUM REMBOLT, typographum, in Argentinenſi Diœceſi natum, Lutetiam vocavit, ſibique ſocium adjunxit. Duo hi in Vico habitarunt Sorbonico, in ædibus, quarum inſigne *Sol aureus.* Artem omni ſtudio atque labore continuarunt.

Geringius a. 1510. deceſſit, poſtquam per quadraginta annos typographiam exercuiſſet Lutetiæ. Ex bonis ſuis Sorbonæ nonnulla legavit. (*q*) Nomen ejus hodieque inter bibliopolas Lutetiæ floret.

(*n*) *Colmar.*
(*o*) *Von Stein.*
(*p*) BULÆUS *Hiſt. Univerſitatis Pariſ. tom. V. p.* 918. NAUDE' *Addition à l'Hiſt. de Louis XI. Cap.* 7. CAILLE *Hiſtoire de l'Imprimerie p.* 54.
(*q*) CHEVILLIER *Orig. de l'Impr. p.* 96.

§. 2.

Neque vero Gallia modo, ſed & Italia ex Argentina Civitate typographos primos accepit. SIXTUS RUSINGER, Argentinenſis, a. 1471. Neapoli artem imprimendi primus monſtravit; Ferdinando Regi & Neapolitanæ Nobilitati cariſſimus. Huic ſæpe ab ipſo Rege Epiſcopatus & ampliſſimæ dignitates oblati ſunt; quibus omnibus patriam Argentinam prætulit. Vir ob dignitatem ſacerdotalem & ſenium reverendus, inquit WIMPHELINGIUS. (r) Neapoli.

§. 3.

Venetis denique Landavia noſtra typographum quoque Jo. HAMMANNUM HERZOG, *de Landoja* dictum, transmiſit, qui cum Jo. Emerichio de Udenheim (s) Venetiis *Miſſale* ad uſum Eccleſiæ Pariſienſis anno 1487. impreſſit. Idem Hammannus deinceps ſolus *Tabulas Aſtronomicas Alphonſi Regis* a. 1494. eadem in urbe e ſuo prelo emiſit. (t) Venetiis.

(r) *Epitome Rer. Germ. Cap.* 65. HENR. PANTALEON *de Illuſtribus Germaniæ Viris Part.* 2. *p.* 397.

(s) Hodie Philippsburg.

(t) CAILLE *p.* 23. CHEVILLIER *p.* 112. MAITTAIRE *tom.* 1. *p.* 201. *tom.* 4 *p.* 228. & *p.* 544.

Epilogus.

Sincera hæc originum typographicæ artis, apud Argentinenſes exortæ, per Alſatiam & univerſos Europæ populos propagatæ, delineatio eſt; non vagis ratiociniis, non conjecturis ambiguis, quod pleriſque hujus argumenti Scriptoribus evenit, innixa, ſed ex genuinis & huc uſque incognitis rerum documentis depromta. Nihil ergo jam ſupereſt, quam ut ipſa hæc Documenta, ex authenticis Curiæ & Senatus Argentinenſis Actis, quæ ad hunc uſque diem latuerant, proferamus in lucem. Subjungemus & ea, quæ Capituli Argentinenſis Thomani Tabularium ſuggeſſit, ex quibus nonniſi brevia fragmenta hinc inde prodierant.

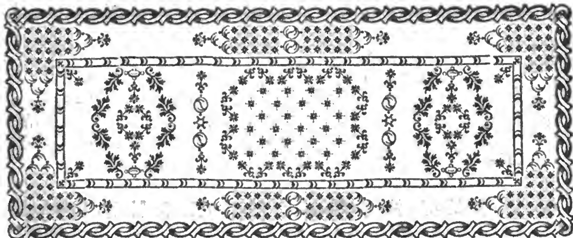
DOCU-

DOCUMENTA TYPOGRAPHICARUM ORIGINUM

EX

ARGENTINENSIBUS TABULARIIS ET BIBLIOTHECIS

NUNC PRIMUM EDITA.

Num. I.

Gutenbergius à Senatu Argentinensi persuasus, Nicolaum, Civitatis Moguntiæ Grammateum, quem ceperat, dimittit, atque promissis ab eo extortis renuntiat.

A. MCCCCXXXIV.

EX LIBRO CONTRACTUUM.

ICH Johann Gensefleisch der Junge, genant Gutemberg, kunde mit diesem briefe. Als die Ers. wisen Burgermeister und Rat der Stadt zu Mentze mir jerliches ettliche zinsse u. gülte verbunden sint zu geben, nach innhalt der briefe, die da under andern luter innhalten, were dass sie mir mine zinsse nit richtetent u. bezahleten, dass ich sie denn mag angriffen, bekümbern u. pfenden. Wenn mir nun ettwie vil vergessener zinsse von der obgenanten Statt Menze ussestat, und mir von inen untzhar nit bezablet werden künten, darumb so habe ich meiner berlicher notdurfft halb zu Herrn Niclause Statschriber zu Mentze griffen, u. er hat mir gelobt u. geschworen dru hundert und X. guter Rhinischer gulden zu geben, zu weren und zu antwurten

gen Oppenheim in den hoff zum Lamparten miner Vettern Artgeld huss, binnen untz Pfingesten schirrst komen. Bekenne ich mit disem briefe, dass die Meister und Rat der Stat Strassburg so verre mir geret haben, dass ich inen zu eren und zu liebe denselben Hern Niclausen den Stattschriber solicher behabung und gefengnisse und auch der III^c. und X. gulden willeclich ledig geseit habe. Datum *uff Sonntag nach St. Gregorien tag des H. Pabsts A.* 1434.

VERSIO LATINA.

EGO Johannes Gensfleisch, junior, dictus Gutemberg, notum facio his literis. Quum honesti ac prudentes Viri, Consules & Senatus Civitatis Moguntinæ, usuras quasdam & census mihi quotannis debeant, testibus literis, quibus neglecta solutione aggrediendi illos, vexandi & capto pignore mulctandi jus disertis inter alia verbis mihi tribuitur; Neque vero a pluribus retro annis prædicta Civitas Moguntina usurarum quid dederit, dareque voluerit; ego necessitate compulsus Dom. Nicolaum, Scribam publicum urbis, aggressus sum, isque jurejurando trecentos ac decem florenos Rhenenses mihi promisit, Oppenhemii in curia ad Leopardum, cognatorum meorum Artgeld domo, ante proximum Pentecostes festum numerandos. Jam vero his confiteor literis, Magistrum & Senatum Civitatis Argentinensis mecum egisse, ut honoris & amoris ipsorum gratia Dom. Nicolaum istum, Scribam publicum, a captivitate ac trecentis decemque florenis illis liberum lubenter pronuntiaverim. Dat. die Dom. post festum S. Gregorii Papæ A. 1434.

NUM. II.

EX PROTOCOLLO SENATUS MAJORIS,

CUJUS RUBRUM:

Dicta Testium magni consilii Anno Dni M°. CCCC°. Tricesimo nono.

Dis ist die worheit die Jerge Dritzehen geleit hat wider Johan von Mentze genant Gutenberg, In præsentia *Claus Duntzenheim und Claus zur Helten.*

TEM Barbel von Zabern die Kouffelerin hatt geseit das sü uff ein nacht allerleye mit Andres Dritzehen gerett habe und under andern worten sprach sü zu ime wöllent nit dolme gon slaffen, do habe er ir geantwurt Ich musz disz vor machen, Also sprach dise gezugin, aber hülffe Gott was vertünt ir gros geltes es möchte dolme über X. guldin haben costet, Antwurt er ir wider und sprach du bist ein dörin wenestu das es mich nuwent X. gl. gecostet habe, hörestu bettestu als vil als es mich über III[c]. *bare guldin gecostet hett du bettest din leptuge gnüg, und das es mich minder gecostet hatt dann V*[c]. *gl. das ist gar lützel one das es mich noch costen würt darumb ich min eigen und min erbe versetzt habe, Sprach dise gezugin aber zu ime, beilîges liden mißelinge uch dann wie woltent ir dann tun, Antwurt er ir uns mag nit mißelingen, ee ein jor ußkommet so hant wir unser houbtgut wider und sint dann alle selig Gott welle uns dann blogen.*

Item frouwe Ennel Hanns Schultheissen frouwe des holtzmans hatt geseit das Lorentz Beildeck zu einer zit inn ir hus kommen sy zu Claus Dritzehen irem vetter und sprach zu ime, lieber Claus Dritzehen *, *Andres Dritzehen selig hatt iiij. stücke inn einer pressen ligen*, do hatt Gu-

* Hic in Orig. seqq. verba deleta extant: *min Juncher Hanns Gutemberg hatt uch gebetten das.*

tenberg gebetten das ir die usz der pressen nement und die von einander legent uff das man nit gewissen kune was es sy dann er hatt nit gerne das das jemand sihet.

Dise gezugin hatt ouch geseit, Als sye by Andres Dritzehen jrem vetter gewesen sy do habe sü jme desselben wercks dick helffen machen tag und naht, Sie hatt ouch geseit das sü wol wisse das Andres Dritzehen jr vetter selig in den ziten sin pfenning gelt versetzt habe ob aber er das zü dem werck gebrucht habe wisse sü nit.

Item Hanns Sidenneger hatt geseit das jme Andres Dritzehen selig dick und vil geseit habe; das er gros gelt uff das egemelte werck geleit habe und jn vil costete und sprach damit zü disem gezugen er wuste nit wie er darinne tun solte, Also antwurte jme diser gezuge und sprach, Andres bistu darin kommen so müstu je ouch darus kommen, Also sprach Andres aber zü disem gezugen er müste das sine versetzen, antwurt jm diser gezuge so versetze es und sage nyemand nutzit davon, das habe nu Andres geton, ob aber der summa uf die zit vil oder lutzel gewesen sy wisse er nit.

Item Hannsz Schultheisz hatt geseit das Lorentz Beildeck zu einer zit heim inn sin husz kommen sy zü Claus Dritzehen als diser gezuge jn heim gefürt hette, Als Andres Dritzehen *sin bruder selige von todes wegen abgangen was, und sprach da Lorentz Beildeck zu Claus Dritzehen*, Andres Dritzehen uwer bruder selige hat iiij. stücke undenan inn einer pressen ligen, da hatt uch Hanns Guteimberg gebetten das ir die darusz nement und uff die presse legent von einander so kan man nit gesehen was das ist, *Also gieng Claus Dritzehen und suchete die stücke do vant er nutzit, Diser gezuge hat ouch geseit das er vor guter zit von Andres Dritzehen gehört habe ee er von todes wegen abgangen sy das er sprach das werck hette jn me dann III^c^. guldin costet.*

Item Cunrad Sahspach hatt geseit das Andres Heilman zu einer zit zu jme komen sy inn Kremer gasse und sprach zu jme lieber Cunrad als Andres Dritzehen abgangen ist da hastu die pressen gemaht und weist umb die sache do gang dohin und nym die stücke usz der pressen und zerlege sü von einander so weis nyemand was es ist, *da nu diser gezuge das tun wolte und also suchete das were uff* Sanct Steffanns tag *nehst vergangen do was das ding hinweg, Diser gezuge hatt ouch geseit das Andres Dritzehen*

ſelige zu einer zit gelt umb jn gelehenet habe das habe er zu dem werck gebruchet, Er hatt ouch geſeit das Andres Dritzehen ſelige jme zu einer zit geſeit habe und clagete er müſte pfenning gelt verſetzen, ſprach diſer gezuge das iſt böſe, doch biſtu darin kommen, ſo muſtu ouch darus, und alſo wiſſe er wol das er ſin pfenning gelt verſetzt habe.

Item Wernher Smalriem hatt geſeit das er by iij. oder vier köüffe geton habe, wen aber das anegienge wiſſe er nit, und under andern iſt ein kouff geweſen by C. und XIII. guldin, an demſelben gelt hant ir drye für LX. guldin verſiglet do hatt Andres Dritzehen ſelige XX. angehürt, und uff ein zit vor dem zile ſprach Andres Dritzehen zu diſem gezugen er ſolte heim kommen und die XX. gl. nemen, Antwurt jme diſer gezuge er ſolte jme das gelt zuſamen bringen und inſammeln, das tett Andres, und alſo darnach kam Andres Dritzehen aber zu diſem gezugen und ſprach das gelt wer by einander inn Herrn Anthonien Heilman hus do ſolte er das holen, das tett diſer gezuge und nam das gelt inn Herrn Anthonien hus, und das überige gelt das habe allewegen Fridel von Seckingen bezalt.

Item Mydehart Stocker hatt geſeit Als Andres Dritzehen ſelige uff Sanct Johannis tag zu Winahten do man den Krutzgang tett ſich nydergeleit habe und ſiech wart do lag er inn dis gezugen ſtuben an eim bette, Alſo kam nu diſer gezuge zu jme und ſprach, Andres wie got es, Antwurt er jme ich weis werlich mir iſt gar tötlich und ſprach damit, ſoll ich ſterben ſo wolte ich das ich nye inn die geſelleſchafft kommen wer, ſprach diſer gezuge wie ſo, ſprach er aber do weis ich wol das mine brüdere mit Gutemberg nyemer uberkommen kunnent, *ſprach diſer gezuge, iſt dann die gemeinſchafft nit verſchriben oder ſint keine lute da geweſen, ſprach Andres ja es iſt verſchriben, do frogete jn diſer gezuge wie die gemeinſchafft zugangen wer, do ſeite er jme wie das Andres Heilman, Hanns Riffe, Gutemberg und er* (Andres Dritzehen) *inn eine gemeinſchafft kommen werent, darin hetten Andres Heilman und er jr jeglicher LXXX. guldin geleit, alz er behalten habe, Alſo ſü nu inn der gemeinſchafft werent do werent Andres Heilman und er zu Gutemberg kommen* (ſupple zu) *Sanct Arbogaſt do hette er nu ettliche kunſt vor jnen verborgen die er jnen nit verbunden was zu zeugen, darane hetten ſü nu nit ein gevallen gehebt und hetten daruff die gemeinſchafft abgeton und ein ander gemeinſchafft mitteinander verfangen alſo das Andres Heilman und er jr jeglicher zu den erſten LXXX. guldin ſo vil geben und legen ſolte das es V^c. guldin wurdent, und werent ſü zwene ein*

man inn der gemeinſchafft, und desglich ſoltent Gutemberg und Hanns Riffe jr jeglicher innſunders ouch als vil legen als die zwene, und daruff ſolte Gutemberg alle ſine kunſt die er kunde nit vor jnen verbergen, *und darüber wer ein gemeinſchafft brief gemaht worden, und wer das jr einre inn der gemeinſchafft abgienge ſo ſoltent die übrigen gemeinere deſſelben abgangen erben C. guldin harus geben, und das überig gelt und was inn die gemeinſchafft geborte ſolte dann under den andern gemeinern inn der gemeinſchafft bliben. Diſer gezuge hatt ouch geſeit das jme Andres Dritzehen ſelige zu der zit ouch geſeit habe ſo wiſſe er ouch das von jme ſelbs wol das er ettlich ſin pfenning gelt verſetzet habe, ob aber das vil oder wenig oder obe er das zu dem werck gebruchet habe oder nit wiſſe er nit.*

In præſentia *Diebolt Brant* & *Jocop Rotgebe.*

Herr Peter Eckhart lutprieſter zu Sant Martin dixit *das Andres Dritzehen ſelig in den Winahten virtagen noch jme ſchibte er ſolt ſin Bihte hören, und da er zu jm kam und er gerne gebihte da fragete jn diſer gezuge ob er yeman ſchuldig wer oder ob man jme ſchuldig wer, oder ob er utzit geben hette das ſolt er ſagen, da ſprach Andres er hette gemeinſchafft mit etlichen, Andres Heilman und andern, und da hette er wol II^c. guldin öder III^c. uſzgeleit das er keinen pfenig hette, und ſeit ouch das Andres Dritzehen dann zemol in den cleidern lege am bett.*

Thoman Steinbach het geſeit das Heſſe der underkouffer uff ein zit zu jm kam und frogte jn ob er keinen kouff wüſte do man hatzel an verlure wann er wuſte ettliche, und nante domit Johann Gutenberg, Andres Dritzehen und einen Heilman die bedörffte wol bar gelt, Alſo do kouffte diſer gezug jnen xiiij. Lützelburger und wuſte domit wol einen kouffman der ſü wider kouffen wolt, und verkouffte ſü ouch widerumb und wurdent bi den XII½ (12½) guldin daran verlorn und wart Fridel von Seckingen burge fur ſü und wurt ouch in das kouffhus buch verſchriben.

Lorentz Beldeck het geſeit das Johann Gutenberg jn zu einer zit geſchickt het zu Claus Dritzehen, nach Andres ſins bruders ſeligen dode und det Clauſen Dritzehen ſagen das er die preſſe die er hünder jm hett nieman oigete zoigete, das ouch diſer gezug det, und rette ouch me und ſprach er ſolte ſich bekumbern ſo vil und gon über die preſſe und die mit den zweyen wurbelin uff dun ſo vielent die ſtucke voneinander, dieſelben ſtucke

ſtucke ſolt er dann in die preſſe oder uff die preſſe lege ſo kunde darnach nieman geſehen noch ut gemercken, *und wenn jr leit uskeme ſo ſolt er zu Johann Gutenberg hinus kumen dann er het ettwas mit ju ze reden. Diſer gezuge iſt vvol ze vviſſen das Johann Gutenberg Andres ſeligen nut ze dun ſundern Andres Haus Gutenberg ze dun vver und jm ſollichs ze zilen geben ſolt, in den zilen er ouch abging. Er het ouch geſeit das er in nie keiner burſe bi jme geweſen ſig wann die burſe nach den Winahten anging. Diſer gezug het Andres Dritzehen ſeligen dick geſehen by Johann Gutenberg eſſen aber er geſach jn nie kein pfening geben.*

Reimbolt von Ebenheim het geſeit das er vor den Winahten unlang zu Andres kam und frogte jn was er alſo mehte mit den nötlichen dingen domit er umging, Antwurt jm Andres ſelige Es hett jn me dann V^c. guldin koſtet doch ſo hofftet er wann es us gefertiget wurde das ſü gelt loſten ein güt notdurfft, do von er diſem gezugen und andern gelt geben möhte und ouch alles das leides ergetzet wurde. Diſer gezug het geſeit das er jm des ſelben moles VIII. guldin lech wenn er gelt haben müſt. So hett ouch dis gezugen kellerin Andres ettwie dick gelt geluhen, Andres kam ouch zu einer zit zu diſem gezugen mit einem ring den ſchetzet er für XXX. guldin, den verſatt er jm ze Ebenheim für V. guldin hinder die Juden. Diſer gezug het ouch geſeit das jm wol wiſſen ſig das er im herbſt II. halb omen geſottens wins in zweyen veſſeln gemaht het do ſchanckte er Johann Gutenberg ½ (½) Omen und den andren halben omen ſchenckte er Midehart und ſchenckte ouch Gutenberg etwie vil biren, Andres bat ouch diſen gezugen zu einer zit das er jm II. halb fuder wins kouffte, das ouch diſer gezug dett, und von denſelben II. halben fudern hant Andres Dritzehen und Andres Heilman Hans Gutenberg das eine halb fuder gemein geſchenckt.

Hans Niger von Biſchoviſsheim het geſeit das Andres zu jm kam und ſprach er bedörffte gelts, dar umb ſo müſte er jm und andern ſinen lebenluten deſsen getrangen dun, wenn er het ettwas under henden daruff kunde er nit gelts genug uffbringen, Alſo do frogte diſer gezug was er ſchaffen hett. Antwurt er, er wer ein ſpiegelmacher, Alſo do ſtalte diſer gezuge tröſchen und furte ſin korn gon Molſsheim und Ebenheim und verkouffte das do und bezalt jn. Diſer gezug het ouch geſeit das er und Reimbolt jm zu einer zit II. halb fuder wines koufften und furte es diſer gezug har, und alſo er kam bi Sant Arbegaſt do hatt er ouch ½ (½.) omen geſottens wins uff dem wa-

gen, den nam Andres und trug jn Johann Gutenberg beim, und ouch ettwie vil biren, und von denselben II. halben fudern verschanckte Andres selige und Andres Heilmann Johann Gutenberg I. halb fuder wins.

In bywesen Böschwilrs.

Item Fridel von Seckingen hat geseit, das Gutenburg ein kouff geton habe und das er fur jnen bürge würde und das er nit anders wust dann das es Her Anthonie Heilman ouch angieng, und das uber darnoch die schulde von des selben kouffs wegen bezalt worden sy. Er hat ouch geseit, das Gutenburg Andres Heilman und Andres Dritzehen jnen gebetten haben jr bürge zu werden, gegen Stoltz Peters dohterman vür CI. guldin, das habe er geton, also, das sü drye jm deshalp einen schadeloß brieff geben soltent, der ouch geschriben und mit Gutenburgs und Andres Heilmans Insigeln versigelt würde, Aber Andres Dritzehen hette jn alles bünder jm und kunde jm von jm nit versigelt werden, doch so habe Gutenberg solich gelt darnoch alles bezalt in der vast messe nehst vergangen. Dirre gezuge hat ouch geseit, das er von der obgenanten dryer gemeinschafft nit gewisset habe, dann er nye dar zu gezogen noch doby gewesen sy.

Gutenbergs Worheit wider Jörge Dritzehen.
In bywesen Frantz Berner und Böschwiler.

Item Her Anthonie Heilman hat geseit Als er gewar wurde das Gutenberg Andres Dritzehen zu einem dirten teil wolte nemen in die Ochevart zu den Spiegeln do bete er jn gar flisseclich das er Andres sinen bruder ouch darin neme, wolte er zu mol gern umb jn verdienen, do sprechè er zu jm, er enwuste; Andres frunde möhten morn sprechen es were göckel werck, (Gauckel-werck) *und were jm nit wol zu willen, do über bete er jn und mahte jm einen zedel, den solte er jnen beden zoigen und solten daruff gar wol zu rate werden, den zedel brehte er jnen und wurdent zu rote das sü es also woltent tun, was im zedel verzeichent stunde, und ginge es also mit jm in.*

In disen dingen bäte Andres Dritzehen disen gezugen jm umb gelt zu helffen, do sprechè er, hette er gut underpfant, er wolte jm balde helffen und

hülffe jm alſo zu leſte umb LXXXX. ℔. und brehte jm das gelt hin uſz zu Sant Arbgalt, und domit loſte er den Frowen Sant Agneſen II. ℔. geltz abe, und ſpreche dirre gezuge was ſol dir ſo vil geltz du bedarfft doch nit me dann LXXX. guldin, do antwurte er jme, er müſte ſuſt ouch gelt han, und das wer II. oder III. tage in der faſten vor unſer Frowen tage do gebe er LXXX. guldin Gutenberg, So gebe dirre gezuge ouch LXXX. guldin, wann die beredunge were LXXX. guldin jegelichem teil, umb das überige dirteteil ſo dann Gutenberg noch hette, und wurde das gelt Gutenberg, umb den teil und umb die kunſt, und wurde in kein gemeinſchafft geleit. Darnoch ſo habe Gutenberg zu diſem gezugen geſprochen Er müſte ein anders gedencken das es in allen ſachen glich würde, ſit er jn vor ſo vil geton hette und gantz mitenander in eins kement, nit das einer vor dem andern ut verhelen möhte, ſo dienet ouch es wol zu dem andern. Der rede was dirre gezuge fro und rümete es den zwein, und darnoch über lang do ſpräche er aber dieſelbe rede, do bäte jn dirre gezuge aber als vor, und ſpräche er wolte es umb jn verdienen. Darnoch ſo mehte er jm ein zedel uff dieſelbe rede und ſpreche zu diſem gezugen, heiſſen ſü wol zu rote werden, obe es jr gefug ſy, das dete er und wurdent daruff etwie lange zu rate, Sü nement jn joch ouch zu rate, do ſpreche er ſit dem mole das yetz ſo vil gezüges do iſt, und gemaht werde das uwer teil gar nohe iſt gegen uwerem gelt, ſo wurt uch doch die kunſt vergeben.

Alſo gingent ſü die ſache mit jme in, umb zwen punten, den einen gar abe zu tunde, und den andern baß zu lüternde. Der punt abe zu tunde was, das ſü nit wolten verbunden ſin, von Hans Riffen wegen groß oder clein, wan ſü nit von jme hettent, was ſü hetten, das hetten ſü von Gutenbergs wegen. Der ander punte zu lüternde was, wer es das jr keiner von todes wegen abeginge, das das baß gelütert würde, und wart der alſo gelütert, das man des erben ſo abeginge, ſolte vür alle ding gemaht oder ungemaht vür gelt geleit ſo ſich jegelichem teil gebürt zu koſten zu zu legen und formen und allen gezügk nützit uſgenommen, noch den fünff joren geben hundert guldin, do dett er jn groß vorteil wer es das er abeginge, wan er ließ jn ouch darin gon, alles ſo er für ſinen koſten ſolte voran han genommen zu ſinem teil, und ſolten doch ſinen erben nit me wann hundert guldin geben für alle ding, als der andern einer. Und geſchach das uf das wer eß das jr einer abeginge, das man nit muſte allen erben die kunſt wiſen und uffen ſagen oder offenboren, und das were alles eime alſo gut als dem andern.

Darnoch so habent die zwene Andres disem gezugen under den Kürsenern geseit, das sü mit Gutenberg eins worden sient von des zedels wegen, und hette jnen den punten von Hans Riffen wegen abegelon und wolte jnen den lesten punten baß lütern, so in dem nehsten artickel stet, und seitent ouch doby das Andres Dritzehen hette Gutenberg geben XL. guldin, und dis gezugen bruder jm L. guldin, wann die beredunge uff das zil was fünfzig guldin, als der zedel wiset, und darnach in den nehsten Winahten XX. guldin, und das syent die Winahten nehst vergangen, und dann darnach zur halbvasten aber gelt als der zedel wiset do sich dirre gezuge uffgezubet, und spricht auch diser gezuge das er den zedel bekenne by den zilen, und würde das gelt nit in gemeinschafft geleit es sölte Gutenberges sin. So habe ouch Andres Dritzehen kein burse mit uns geleit und nye kein gelt usgeben, do usse für essen und trincken so sü do usse dotent.

Dirre gezuge hat ouch geseit das er wol wisse das Gutenberg unlange vor Wihnahten ſinen kneht ſante zu den beden Andreſen, alle formen zu holen, *und würdent zur lossen das er eß sehe, und jn joch ettliche formen ruwete.*

Do noch do Andres selige abeginge, und dirre gezuge wol wuste das lüte gern hettent die preſſe geſehen, do ſpreche Gutenberg ſü ſoltent noch der preſſen ſenden er forhte das man ſü ſehe, do ſante er ſinen kneht harjn ſü zur legen, *und wann er müssig were so wolte er mit jn reden, das entbot er jn. Er hat ouch geseit das von Reimbolt Muselers wegen und von sinen wegen sy nye gedabt worden.*

Item Her Anthonie Heilman hat anderwerbe geseit, das der lengeste zedel under den zwein zedeln gewesen sy von dem in siner obegemelten sage stet, so Gutenberg den zwein Andres geben ließ sich daruff zu bedencken, und von des andern zedels wegen der der erst gewesen sin söl, do weis dirre gezuge nit obe er es sy oder nit, dann es sy jm usser synne gangen. Er hat ouch geseit, das Andres Dritzehen und Andres Heilman dem obgenanten Gutenberg ein halp fuder wins geben hant vür das sü by Im do usse gessen und getruncken hant, So habe ouch Andres Dritzehen Im besonders geben I. omen gesottens wins und by hundert Regelsbiern. So hat er ouch geseit, das er sinen bruder darnoch gefraget habe, wann sü anfingent zu leren, do habe er jm geantvvurt, Gutenberg breste noch X. guldin von Andres Dritzehen, an den funftzig guldin so er an ruckes geben solt han.

Item Hanns Dünne der goltſmyt hat geſeit, das er vor dryen joren oder doby Gutemberg by den hundert guldin abe verdienet habe alleine das zu dem trucken gehöret,

Item Midehart Stocker hat geſeit ..... das Er von Andres Dritzehen gehort habe, das er ſpreche, hülff jn Got das das gemahte vverck in der gemeinſchaft vertriben vvürde, ſo hoffte und truvvete er uſs allen ſinen nöten zu kummen.

VERSIO LATINA.

Hæc eſt veritas, quam profeſſus eſt Georgius Dritzehen contra Johannem Moguntinum, dictum Gutenberg, in præſentia Nicolai Duntzenheim & Nicolai zur Helten.

BARBARA Tabernenſis inſtita dixit, ſe colloquendo cum Andrea Dritzehen, verſus concubiam noctem aliquando dixiſſe: an non tandem petiturus es lectum; & illum reſpondiſſe: cœpta prius perficiam; tunc hanc teſtem proclamaſſe: Proh! magnam pecuniæ ſummam, quam tu impendis, decem florenorum valorem pæne excedentem; illum vero reſpondiſſe: non bene ſapis, credis ne decem tantum florenis opus mihi conſtitiſſe? heis! ſi tu haberes id quod ultra trecentos florenos impendi, fortunata ad dies vitæ eſſes, certe quingentos fere florenos negotio impendi, ne dicam de ſumtibus adhuc futuris, quapropter etiam non modo quæ in dominio ſunt, ſed & futuram hereditatem oppigneravi. Adjecit hæc teſtis: ſed proh Deum! quid ſi male res cedat? ille vero: nunquam hoc eveniet. Ante elapſum anni ſpatium ſortem nos inde recipiemus, niſi Deus nos punire decreverit.

Anna, Joh. Schultheiſſii lignarii conjux, profeſſa eſt, Nicolaum Beildeck aliquando domum ſuam ad Nicolaum Dritzehen, ſuum cognatum,

venisse, eique dixisse: mi Nicolae Dritzehen! Andreas Dritzehen beatæ memoriæ, quatuor paginas prelo subjecerat, quas ut inde auferres atque disjiceres, Gutenberg rogavit, ne quis rem incognitam addisceret, nolle enim se quenquam mortalium eam videre. Hæc testis porro enunciavit, se, cum apud Andream Dritzehen suum cognatum commoraretur, noctu diuque in opere hoc conficiendo ei fuisse adjutricem; porro, sibi bene constare, Andream Dritzehen illis temporibus sortem, ex qua annuos reditus percipiebat, oppignerasse, cæterum se ignorare, an huic operi summam impenderit.

Item Johannes Sidenneger enunciavit, Andream Dritzehen sæpius sibi dixisse, multum æris ipsum consumsisse in dicto opere; nec scire, quid tandem sibi faciendum, cumque hic testis respondisset: tuum est Andrea rem inceptam perficere; Andreas ad hæc respondit, bona sua sibi oppigneranda, regessit ipsi hic testis: age id facias, sed vide ne quisquam illud sciat. Fecit hoc Andreas; cæterum se ignorare, quanta fuerit illa pecuniæ summa.

Item Johannes Schultheiss dixit, Laurentium Beildeck aliquando domum suam venisse ad Nicolaum Dritzehen, mortuo jam Andrea Dritzehen, hujus fratre, eundemque Laurentium Beildeck Nicolao Dritzehen sic locutum esse: Andreas Dritzehen frater tuus beatæ memoriæ quatuor paginas prelo subjecerat, quas inde auferres, prelo imponeres & rumperes, Johannes Gutenberg rogavit, ne quis rem introspiceret. Nicolaus Dritzehen abiens formas quæsivit, nihil vero invenit. Idem testis edixit, se jam olim ex Andrea Dritzehen, antequam fato esset extinctus, audivisse, opus ipsi trecentis minimum florenis constitisse.

Item Conradus Saspach dixit, Andream Heilmann aliquando ad se in plateam mercatorum venisse atque dixisse: mi Conrade! cum Andreas Dritzehen mortuus sit, & tu prelum confeceris, reique conscius sis, abi, exime prelo paginas, disjice illas, & nemo sciet, quid rei sit; sed cum hic testis id facere voluisset, & ita proxime præterito die St. Stephani scrutatus esset, opus jam fuisse sublatum. Idem testis addidit, eundem beatæ memoriæ Andream aliquando ab se pecuniam mutuo accepisse, eique operi impendisse, eundemque Andream aliquando conquestum esse, annuos suos reditus se cogi oppignerare, tunc hunc testem respondisse: væ! sed tuum est te eripere; adeoque probe se nosse, quod reditus suos oppigneraverit.

Item Wernerus Schmalriem dixit, ſe tres vel quatuor emtiones feciſſe, cujus nomine vero id fecerit, ſe ignorare. Harum una centum & tredecim florenorum fuit, de qua ſumma ad ſexaginta uſque florenos caverunt tres, inter quos Andreas pro viginti. Paulo ante præfixum ſolutionis tempus Andreas huic teſti dixit: veni domum & viginti iſtos florenos accipe; teſtis vero reſpondit: totam ſummam collige. Andreas hoc facto rediit & totam ſummam in domo Domini Heilmann poſitam eſſe dixit; abiret modo, eamque inde tolleret; fecit hoc teſtis, reliquam vero pecuniam omnem Fridelinus à Seckingen ſolvit.

Item Mydehart Stocker dixit, Andream Dritzehen beatæ memoriæ, cum feria Sti. Johannis poſt feſtum Nativitatis Chriſti tempore proceſſionis ægrotare cœpiſſet, in hujus teſtis hypocauſto decubuiſſe. Teſtis eum accedens interrogavit: Andrea quomodo vales? ſed hic reſpondit: ſatis male; & porro dixit: ſi moriendum mihi eſt, optarem nunquam me iſtam contraxiſſe ſocietatem; & huic teſti rationem ejus rei interroganti ſic reſpondit: prævideo diſcordias inter fratres meos & Gutenberg. Interrogavit porro hic teſtis; nullum ne inſtrumentum ſuper hac ſocietate confectum, nec teſtes actui interfuerunt? ille reſpondit: imò confectum eſt inſtrumentum; atque huic teſti leges ſocietatis ſcire cupienti hunc in modum reſpondit: Andreas Heilmann, Johannes Riffe, Gutenberg & ego (Andreas Dritzehen) ſocietatem inivimus, ví cujus Andreas Heilmann & ego quiſque octoginta florenos contulimus, quantum memini. Durante igitur ſocietate, ego cum Andrea Heilmann ad St. Arbogaſtum convenimus Gutenberg, hic vero nonnulla artis ſuæ arcana, tanquam ad illa revelanda non obligatus eſſet, celavit, quod nobis diſplicuit, & rupta hac ſocietate aliam inivimus, ita ut quilibet noſtrûm, ego ſcilicet atque Andreas Heilmann prioribus octoginta florenis tot ſuperadderemus, donec numerus quingentorum impleretur, amboque in hac ſocietate pro uno ſtetimus: conventioni inſertum, ut Gutenberg & Johannes Riffe totidem quiſque pecuniæ præſtarent, quantum hi duo prædicti; quo facto Gutenberg omnia artis ſuæ, quæ noſſet, arcana communicaret. De his omnibus commune inſtrumentum confectum, hac conditione, ut uno vel altero ſociorum mortuo, reliqui ſocii ejus heredibus centum florenos reſtituerent, reliqua vero pecunia, & quicquid ad communionem pertineret, in eadem permaneret. Teſtis adjecit, Andream Dritzehen eodem tempore ſibi dixiſſe, ſatis inſuper ipſum noſſe, quod aliquos redituum ſuorum op-

pigneraverit, quanta vero ejus pecuniæ summa sit, & an eandem huic operi impenderit, se ignorare.

In præsentia Theobaldi Brant & Jacobi Rotgebe.

Dominus Petrus Eckhart Parochus ecclesiæ St. Martini dixit; Andream Dritzehen feriis Nativitatis Christi ipsum ad confessionem audiendam vocasse; qua lubenter perfecta testis hic eum interrogavit, an æs alienum contraxisset, sive an cuiquam mutuo dedisset nec ne? respondit Andreas, se in societatem cum Andrea Heilmann aliisque ducentos vel trecentos florenos contulisse, ac ne obolum quidem habere; addidit, Andream vestibus suis indutum tum cubasse ad lectum.

Thomas Steinbach dixit, Johannem Hess proxenetam aliquando ad se venisse, & quæsivisse, an non quendam nosset, qui pecuniam exiguo cum damno erogaret? cum sciret aliquos, & inter hos nominavit Johannem Gutenberg, Andream Dritzehen & Heilmann quendam, quibus pecunia parata opus esset. Tunc hic testis quatuordecim Lützelburgicos pro illis emit, aliumque jam scivit emtorem, cui eosdem venderet, vendiditque cum damno duodecim cum dimidio florenorum, ejusque summæ prædem se obtulit Fridelinus à Seckingen, id quod etiam in Rationes domus mercatoriæ relatum.

Laurentius Beldeck dixit, se aliquando à Johanne Gutenberg ad Nicolaum Dritzehen post mortem Andreæ, fratris ejusdem, missum esse, ut ipsi nunciaret, ne prelum, quod apud se haberet, cuiquam monstraret; idque se curasse. Addidit, Gutenberg ipsi insuper mandasse, ut subito ad prela se conferret, & illud prelum, quod duabus cochleis munitum esset, aperiret, ut paginæ dilabantur in partes, easque partes vel intra vel supra prelum poneret. Ita neminem rem vel inspecturum, vel aliquid ejus intellecturum; utque justis solutis ad Johannem Gutenberg extra urbem veniret, sibi enim cum eo differendum. Testis hic bene sibi conscius est, Johannem Gutenberg nihil debuisse Andreæ defuncto, sed Andream Johanni Gutenberg; cujus debiti portiones definitis temporibus solvendæ, intra quæ mortuus sit. Idem testis affirmavit, se nulli sociorum conventui apud ipsum habito interfuisse, qui post festum Nativitatis

Nativitatis Christi haberi cœperit; seque sæpius Andream Dritzehen cum Gutenbergio mensæ accumbere, nunquam vero denarios erogare vidisse.

Reimboltus Ehenheimensis dixit: se paulo ante festum Nativitatis Christi ad Andream venisse, eumque interrogasse, quid de rebus, circa quas tam solicite versaretur, faceret? illum respondisse: easdem jam sibi quingentis minimum constare florenis, sperare tamen se, fore, ut opere feliciter consummato, largos inde denarios reciperent, quibus eidem testi aliisque satisfaceret, & animum post tot ærumnas relaxaret. Idem testis enunciavit, se tunc temporis illi octo florenos mutuo dedisse, cum pecunia maximopere indigeret. Testis hujus uxor præterea Andreæ sæpius pecuniam mutuavit; qui aliquando ad testem hunc accessit cum annulo, quem triginta florenis æstimans Judæis in Ehenheim pro quinque florenis oppigneravit. Idem testis etiam affirmavit, constare sibi, illum tempore vindemiæ duas dimidias mensuras mulsi duobus doliolis præparasse, alteramque Johanni Gutenberg cum multis pyris, alteram vero Mideharto donasse. Andreas quoque rogavit hunc testem, ut ipsi duas dimidias amphoras vini emeret, quo facto Andreas Dritzehen & Andreas Heilmann communibus sumtibus unam Gutenbergio donarunt.

Johannes Niger, Bischofsheimensis, dixit: Andream ad se venisse, ipsique dixisse, opus sibi esse pecunia, ideo cogi se ipsum aliosque debitores compellere; siquidem aliquid tractaret, ad quod perficiendum non satis pecuniæ corrogare posset. Cumque hic testis eum interrogasset, quidnam tractaret? respondit: speculorum confectorem se esse; tunc hunc testem tritores conduxisse; far suum Molshemii & Ehenhemii venum exposuisse, eidemque satisfecisse. Hic testis quoque edixit, Dritzehenium cum Reinboldo aliquando duas dimidias amphoras vini à se emisse, seque testem illas Argentoratum advexisse; cumque ad St. Arbogastum venisset, dimidiam mensuram mulsi, quæ eidem carpento imposita erat, Andream in domum Gutenbergii portasse, cum multis pyris, & ex illis duabus dimidiis amphoris Andream defunctum & Andream Heilmann Gutenbergio unam dono dedisse.

In præſentia Böſchwiler.

Item Fridelinus de Seckingen dixit: Gutenberg emtione facta, ſe ut prædem conſtitueret, rogaſſe; neque aliter ſibi conſtare, niſi quod Antonius Heilmann ejuſdem emtionis particeps fuerit; poſtea vero idem debitum ſolutum fuiſſe. Edixit quoque Gutenberg: Andream Heilmann & Andream Dritzehen aliquando ipſum rogaſſe, ut prædem ſe offerret genero Petri Stoltz, pro centum unoque florenis; id quod fecerit, ea tamen lege, ut literas indemnitatis triumviri iſti ſibi traderent, ſignatas ſigillo Gutenbergii & Andreæ Heilmann; verum Andream Dritzehen ſigillum ſuum adjicere ſemper diſtuliſſe, imò nunquam adjeciſſe, Gutenberg nihilo minus poſtea illud debitum tempore nundinarum quadrageſimalium proxime extinctarum ſolviſſe. Idem teſtis quoque dixit, ſe plane ignoraſſe ſocietatem horum trium, cum ad illam vocatus fuerit nunquam, nec ipſi interfuerit.

Depoſitio Teſtium Gutenbergii contra Georgium Dritzehen,

in præſentia Franciſci Berner & Böſchwiler.

Item Dominus Antonius Heilmann enunciavit: ſe cum animadvertiſſet, quod Gutenberg Andream Dritzehen pro tertia parte in ſocietatem ſuſcepturus eſſet ad Nundinas Aquisgranenſes ſpeculorum, enixe rogaſſe, ut Andream, fratrem ſuum, eandem in ſocietatem admitteret, quod de eo bene ſit meriturus; tum alterum reſpondiſſe, vereri ſe, ne cognati Andreæ dicerent, rem eſſe præſtigias, ideoque non facile ſe id permiſſurum; iteratis vero precibus & oblata ſchedula, quam duobus alteris monſtraret, ut rem bene ponderarent, concluſum eſſe, facturos ſeſe, ut in ſchedula perſcriptum eſſet, atque ſic ſocietatem cum eo initam eſſe.

Inter hæc Andream Dritzehen ab eodem teſte pecuniam mutuam petiiſſe, huncque reſpondiſſe, bona ſe pignora habere, quibus confeſtim ſubvenire poſſet, eique tandem 90. libras dediſſe, quas ad St. Arbogaſtum portaſſet, & à Monialibus S. Agnetis reditus duarum librarum redemiſſet. Regeſſit hic teſtis: quid tibi tantum pecuniæ, cum octoginta modo

florenis opus habeas? respondit vero ille, & ad alia se pecunia egere, biduoque vel triduo ante festum Annunciationis Mariæ Gutenbergio octoginta florenos se daturum, quantum nempe idem daturus sit testis, cum conventio fuerit 80. florenorum à singulis solvendorum, pro reliqua tertia parte, quam Gutenberg adhuc haberet, pecuniamque eam ipsi datam pro receptione in societatem & pro arte, neque communi sorti eam adjectam esse. Inde Gutenberg huic testi dixisse, de alia re sibi mentionem faciendam, quomodo nimirum in recognitionem tot præstitorum servitiorum in omnibus æquales fierent, neque ulla res in posterum inter ipsos celaretur; idque ad reliquum opus pertinere. Lætus hoc sermone testis, reliquis duobus eum retulit. Longo post tempore eadem (Gutenberg) dixit, testisque hic eum, sicut antea, obtestatus est, promittens, bene se de eo eam ob rem meriturum. Quo facto scheda ab illo sibi tradita cum hoc monito: jubeas reliquos rem ut bene perpendant, videantque num sibi placeat? Fecit hoc (testis), illique inter se diu deliberarunt, Gutenberg ipsum consulentes, qui alio postea tempore dixit: nunc tot instrumenta comparata sunt, ut pars vestra pecuniam à vobis illatam fere æquet, & sic artem gratuito didicistis. Itaque cum eo convenerunt super duos articulos, quorum alter abrogaretur, alter vero illustraretur. Articulus abrogandus erat: ut nullo modo de Johanne Riff caverent, nihil ipsis cum præstitisset, omniaque Gutenbergio deberent. Articulus illustrandus vero casum mortis respexit, ut si quis sociorum vita excederet, reliqui pro soluta pecunia, omnibus instrumentis, formis & impensis cujuscunque nominis, nulla re excepta, ejus heredibus centum florenos post quinquennium solverent. Gutenberg ipsis magnum beneficium se dicebat præstare, cum scilicet suis heredibus centum quoque tantum florenos sit stipulatus, ita ut his centum florenis omnia impensa, suo proprio nomine antehac facta, comprehenderentur. Hæc omnia facta sunt eo fine, ne uno vel altero ex sociis mortuo, ejus heredibus ars manifestanda esset, quod singulis æque gratum foret.

Deinde uterque Andreas sub tribu pellionum testi huic dixit, se convenisse cum Gutenbergio de obligatione, atque articulum, Johannem Riff concernentem, abrogatum, posteriorem vero ab illo approbatum esse; insuper Andream Dritzehen Gutenbergio quadraginta florenos & fratrem hujus testis quinquaginta dedisse, quippe ita inter se pactos, ut sub finem Septembris quinquaginta floreni, & postea festo Nativitatis Christi viginti solverentur, idque effectum esse dicto festo nuper elapso; deni-

que ſub medium Quadrageſimæ adhuc quandam pecuniæ ſummam, vi obligationis ab hoc teſte productæ, fuiſſe ſolvendam.

Idem teſtis quoque dixit, ſe hanc obligationem veram affirmare, & pecuniam iſtam non communi maſſæ eſſe illatam, ſed Gutenbergio fuiſſe addictam. Andream quoque nunquam pecuniam in commune contuliſſe, nec erogaſſe pro victu & potu extra urbem ipſis miniſtrato.

Idem teſtis inſuper dixit, ſe probe ſcire, Gutenberg paulo ante Nativitatis feſtum famulum ſuum ad utrumque Andream miſiſſe, ut omnes formas peteret, quæ in conſpectu ejus disjectæ, quod nonnulla in illis emendanda reperiret.

Deinde cum poſt mortem Andreæ hic teſtis haud ignoraret, multos curioſos eſſe prela videndi, Gutenberg mandaſſe, ut quendam mitterent, qui impediret, ne quis prela videret, ſuumque famulum miſiſſe ad ea disjicienda, ſe vero otio dato cum illis collocuturum promiſit. Dixit quoque, de Reinboldo Muſeler & de ſe nunquam eſſe mentionem factam.

Item Dominus Antonius Heilmann alibi dixit: inter obligationes duas, de quibus in ſupra dicta ſua depoſitione ſermo eſſet, iſtam, quæ majoris formæ, eandem eſſe, quam Gutenberg utrique Andreæ dediſſet perpendendam, de altera vero & antecedenti obligatione ſibi non conſtare, ejuſque ſe plane oblitum eſſe.

Dixit quoque, Andream Dritzehen & Andream Heilmann Gutenbergio pro convictu ipſis ſubminiſtrato dimidiam amphoram vini, & Andream Dritzehen proprio ſuo nomine menſuram mulſi, centumque circiter pyra dediſſe.

Edixit inſuper, ſe fratrem ſuum poſtea interrogaſſe, quonam tempore addiſcere inciperent? eumque reſpondiſſe: Gutenberg adhuc decem florenos reſtantes, ut ſumma quinquaginta florenorum promiſſa compleretur, ab Andrea Dritzehen expetere.

Item Johannes Dünne aurifaber dixit: ſe jam ante tres vel circiter annos, ad centum florenorum pretium pro rebus ad impreſſionem pertinentibus à Gutenbergio accepiſſe.

Item Midehartus Stocker dixit, ſe audiviſſe ex ore Andreæ Dritzehen: ſi Deus benedixerit, ut res à ſocietate perfectæ emtores inveniant, tum ſe ſperare atque confidere, ſe ex omnibus anguſtiis ſuis eſſe emerſurum.

Num. III.

Sententia Senatus in Gutenbergii causa,

EX PROTOCOLLO CONTRACTUUM.

Anno M^o^. CCCC^o^. Tricesimo nono.

IR Cune Nope der Meister und der Rat zu Straßburg thun kunt allen den die disen brieff sehent oder hörent lesen, daß für uns kummen ist Jerge Dritzehen vnser burger im namen sin selbs und mit vollem gewalt Clauß Dritzehen sins bruders, und vorderte an Hans Genszefleisch von Mentz genant Gutenberg, vnsern hindersosz, *und sprach alß hette Andres Dritzehen sin bruder selige ein erber gut von sime vatter seligen geerbet, und desselben sins vetterlichen erbs und guts etwa vil versetzet und darus ein trefflich summe gelts brobt, und wer also mit* Hansz Gutenberg *und andern zu einer gesellschafft und gemeinschafft kommen, und hett solch gelt in dieselbe gemeinschafft zu Hans Gutenberg geleit, und bettent* gut zit Ir gewerbe mittenander gemaht und getriben *des sie auch ein* mychel (grosz) *teil zusammen brobt bettent, So were auch Andres Drytzehen an vil enden do sie* bli *und anders das darzu gehört kaufft bettent, bürge worden, das er auch vergolten und bezalt bette, Alß nu derselbe Andres von tode abegangen were, bette er und sin bruder Clauß ettwie dick an* Hannsz Gutenberg *gefordert, daß Er sie an Irs bruder seligen stat, in die gemeinschafft nemen solte, oder aber mit Inen überkommen umb solich ingeleit gelt, so er zu Im in die gemeinschafft geleit bette, das er aber alles nie getun wolte, und sich domit behülffe, daß Andres Dryzehen solich gelt in die gemeinschafft zu Im nit geleit haben solte, do er aber hoffte und truwete erberlich zu erzügen wie er dovor geret bette, daß das also ergangen were, und darumb so begerte er noch hütbitage daß Gutenberg In und sin bruder Clauß in Ir erbe und in die gemeinschafft an Irs bruder seligen stat setzen, oder aber solich ingeleit gelt, von Irs bruder seligen wegen wider harus geben wolte, Alß Inen das von erbes und rechtes wegen billich zugehörte; Oder aber seite warumb er das nit tun solte.*

Dagegen antwurt Hanns Gutenberg, daß Ime solich vorderunge von

Jerge Drytzehen unbillig neme, Sit er doch durch etlich geschrifft und zedel so er und sin bruder hinder Andres Dryzehen Irem bruder noch tode funden hätte wol underwißen were, wie er und sin bruder sich mittenander vereyniget hettent, Dann Andres Dryzehen hette sich vor ettlichen Jaren zu Im gefüget und underſtanden ettlich kunst von Im zu leren und zu begriffen, Deß hett er In nu von siner bitt wegen geleret, Stein bollieren das er auch zu den ziten wol genossen hette, Donoch über gut zit, hette er mit Hanns Riffen vogt zu Lichtenow ein kunst underſtanden Sich der uff der Ocher heiltums fart zu gebruchen und sich des vereynigt daß Gutenberg ein zweiteil und Hans Riffe ein dirteil daran haben solte, Deß were nu Andres Dryzehen gewar worden, und hette In gebeten Inen solich kunst auch zu leren und zu underwisen, und sich erbotten dyß noch sim willen umb In zu verschulden. In dem hette Her Anthonie Heilmann Inen deßglichen von Andres Heilmanns sins bruders wegen auch gebetten, do hette er nu Ir beden bitt angesehen und Inen versprochen Sie des zu leren und zu underwißen, und ouch von solicher kunst und afentur das halbe zu geben und werden zu laßen, alſo daß sie zween ein teil Hans Riff den andren teil und er den halben teil haben solte, Darumb so soltent dieselben zvvene Im Gutenberger hundert und LX. gulden geben in sinen seckel von der kunst zu leren und zu undervvisen, Do Im auch uff die zit von ir jeglichem LXXX. gulden vvorden vvere, Als hettent sie alle vor Inen daß die heiltums fart uff dis Jar solte sin, und sich daruff geriſtent und bereit mit Ir kunst, Alß nu die heiltumbfart sich eins Jares lenger verzogen hette, hettent sie fürbas an In begert und gebetten Sie alle sin künste und afentur so er fürbaſſer oder in ander vvege mer erkunde oder vvuste, auch zu leren und des nicht vür Inen zu verhelen, Alſo überhatent sie Ine daß sie des eins vvurdent und vvurde nemlich beret daß Sie Im zu dem erſten gelt geben soltent II½c. gulden, das vvere zuſammen 410. gulden, und soltent Im auch des hundert gulden geben alß bar, deß Im auch uff die zit 50. gulden von Andres Heilmann und 40. fl. von Andres Dryzehen vvorden vverent, und ſtundent Im von Andreß Dryzehen des noch 10. fl. uß. Darzu soltent die zvvene Ir jeglicher Im die 75. fl. geben zu dryen zilen noch dem dann dieselbe zil deßmols beret vvorden vverent, Do ober Andres Dryzehen in solichen zilen von tode abegangen vvere und Ime solich gelt von sinet vvegen noch ußſtünde, so vvere auch uff die zit nemlich beret, daß solich Ir aſſenture mit der kunst solt vveren fünff gantze Jar, und vver es daß ir einer under den vieren in den fünff jaren von tode abeginge, so solte alle kunst, geschirre und gemaht werck by den andern bliben, und soltent des abegangenen erben dafür noch ußgang der

fünff jor vverden hundert gulden, Das und anders auch alles zu der zit verzeichent und hinder Andres Dryzehen kommen sy darüber einen versigelten brieff zu setzen und zu machen alß das die zeicheniß luter ußvvißet, und habe auch Hanß Gutenberg sie sithar und daruff solich afentur und kunst *gelert und undervvisen, deß sich auch Andres Dryzehen an sine tot bett bekant hette, Darumb und vvile die zedel so darüber begriffen und hinder Andres Dryzehen funden vverent, das luter besagen und innhalten, und er das auch mit guter kuntschafft hofte byzubringen, so begerte er, daß Jörge Dryzehen und sin bruder Clauß Im die 85. gulden so Im von Irs bruder seligen vvegen noch also ußstünden, an den 100. gulden abeschlahent, so vvolle er Inen die überigen 15. gulden nochgeben, vvievvol er des noch etliche jahr zil hette, und Inen darumb tun noch vvisunge solicher zedel davon begriffen, Und alß Jerge Dryzehen fürbas gemeldet hette vvie Andres Dryzehen sin bruder selige etvvie vil sins vatters erbe und guts gehebt, versetzet oder verkauft habe, das gange Ine nicht an, und Im sy von Im nit me vvorden, dann er vor erzalt habe, ußgesat ein halben omen gesotten vvins, ein korp mit bieren und er und Andres Heilmann haben Im ein halb fuder wins geschencket, do sie zwene fast me by Im verzert hettent, darumb Im aber nützit worden were, Darzu als er fordert Inen in sin erbe zu setzen, do wiße er dehein erbe noch gut do er Ine insetzen solle oder dovon er Im iht zu thun sy. So sy auch Andres Dryzehen niergent sin bürge worden, weder* für bli oder anders, *one ein mol gegen Fridel von Seckingen, von dem habe er Ine noch sime tode wider gelidiget und gelöset, und begert darumb sin kuntschafft und worheit zu verleien.*

Alß nochdem Wir Meister und Rat obgenannt forderunge und antwurt, rede und widerrede, auch kuntschafft und worheit so sie beder site fürgewant habent und besunder den zedel wie die beredung vor Vns geschheen, verhörtent, do komment Wir mit recht urteil überein und sprochent es auch zu recht: vvile ein zedel da ist der da vviset in vvelcher muße die beredunge zugangen und geschehen sin soll. Sy dann daß Hanns Riff, Andres Heilmann und Hanns Gutenberg schvverent einen eit an den Heiligen, daß die sache ergangen sient, alß das der obgemelt zedel vviset, und das derselbe zedel daruff begriffen vvurt daß ein besigelter brieff daruß gemaht sin solt ob Andres Dryzehen by sinem leben bliben were, und daß Hanß Gutenberg do mit sweret, daß Im die 85. gulden von Andres Dritzehen noch unbezalt ußstont, so sollen Im dieselben 85. gulden an den obgemelten 100. gulden abegon, und soll die übrige 15. gulden gemelten

Jörge und Claus Dryzehen barus geben, und sollent die 100. gulden domit bezalt sin noch innhalt der obgemelten zedel, Und soll Gutenberg fürbas von deß wercks und gemeinschafft wegen mit Andres Dryzehen all nützit zu tun noch zu schaffen haben. Solichen eit Hans Riff, Andres Heilman und Hanns Gutenberg vor Uns also geton habent, ußgenommen daß Hans Riff geseit hat daß er by der beredung am ersten n t geweßen sy, so bald er aber zu In kommen und sie Im die beredung seiten, da ließ er das auch daby bliben, daruff gebieten Wir diese verheißung zu halten. Datum vigil. Lucie & Otilie (d. 12. Dec.) Anno XXXIX.

VERSIO LATINA.

NOS Cuno Nope Prætor & Senatus Argentoratensis notum facimus omnibus, præsentes literas inspecturis vel audituris, quod Nos adierit Georgius Dritzehen, Civis noster, tam proprio nomine, quam mandato Nicolai Dritzehen, fratris sui, instructus, agens contra Johannem Gensfefleisch de Moguntia, dictum Gutenberg, incolam nostrum, & exponens, defuncto suo fratri Andreæ Dritzehen luculenta ex paterna hereditate obvenisse bona, ex quorum oppigneratione non parvam redegerit pecuniæ summam, quam societati, cum Johanne Gutenberg aliisque initæ, intulerit; diuque illos in societate perstitisse, quæstumque magno emolumento exercuisse. Andream Dritzehen diversis in locis, ubi plumbum aliaque ad id necessaria comparaverint, fidem suam interposuisse, ac facta solutione liberasse. Andrea igitur mortuo, se fratremque suum Nicolaum petiisse sæpius à Johanne Gutenberg, ut socios ipsos in locum fratris defuncti reciperet, aut de collata in societatem pecunia cum ipsis transigeret; quæ vero omnia recusaverit, pecuniam istam ab Andrea Dritzehen in societatem collatam esse negans. Cum vero dictorum veritatem satis se probaturum confidat, ideo se petere adhuc, ut Gutenberg se & frátrem suum Nicolaum in partem collatæ pecuniæ & lucri societatis loco defuncti fratris admittat, aut collatam à fratre pecuniam, ipsis legitimis ejus heredibus restituat, aut cur recuset, exponat.

Respondit ad hæc Johannes Gutenberg: Georgii Dritzehen petitum

tum ſibi injuſtum videri, cum ex ſcriptis & ſchedis, apud defunctum fratrem Andream Dritzehen repertis, ſatis ipſe (actor) leges ſocietatis, à ſe (Gutenberg) cum ejus fratre contractæ, intelligere poſſit. Scilicet, quod Andreas Dritzehen ante aliquot annos ſecum conjunxerit, quandam à ſe artem diſcere conatus. Annuiſſe ſe ejus petito & lapides poliendi artem ipſi monſtraſſe, unde & lucrum non exiguum ceperit. Diu poſt ſe cum Johanne Riff, præfecto Lichtenavienſi, quandam artem exercere cœpiſſe, qua in Nundinis Aquisgranenſibus uterentur, ita ut duæ tertiæ lucri Gutenbergio, reliqua pars Johanni Riff obvenirent. Andream Dritzehen, hac re intellecta, petiiſſe, ut & ſibi artem iſtam explicaret, præmium, quod vellet, promittens. Interea Antonium Heilmann pro fratre ſuo, Andrea Heilmann, eadem rogaſſe; annuiſſe ſe amborum petitis, artem ſuam illos docens, ac emolumentorum fructuumque dimidiam partem ipſis ſpondens; ita ut ii ambo unam partem, Johannes Riff alteram, ipſe vero dimidiam conſequeretur; pro mercede traditæ artis ambos ſibi Gutenberg 160. florenos ſolvere debuiſſe, ac definito tempore quemlibet illorum 80. ſibi aureos perſolviſſe. Cumque omnes perſuaſi eſſent, Nundinas Aquenſes eo anno celebratum iri, omniaque ad eas paraſſent, illæ vero ad annum ſequentem differrentur, ſocios à ſe (Gutenberg) petiiſſe, ut omnes, quas calleret, artes mirabiles atque ſecretas, nulla excepta, ipſis traderet. Reſpondiſſe ſe illorum voto, ea conditione, ut priori ſummæ 250. florenos adderent, unde ſumma 410. florenorum prodiret, quorum centum parata pecunia ex his ſtatim ſolvendæ; id quod etiam præſtitum ſit ab Andrea Heilmann, qui 50. florenos exſolverit, & ab Andrea Dritzehen, qui ſolverit 40. florenos; adeoque florenorum decem adhuc debitor exiſtat; 75. florenos autem, qui reſtent à ſingulis ſolvendi, ambo adnumerarent tribus illis, de quibus tum convenerint, definitis temporibus. Cum vero Andreas Dritzehen interea temporis obierit, iſtaque pecunia ab ipſo perſoluta nondum ſit, ad hoc inter ipſos quinque annorum terminus placuerit pro exercenda arte mirabili, & additum ſit, quod, ſi unus quatuor contrahentium intra definitum quinquennium deceſſerit, omnia artis utenſilia & opera inſtrumentis perfecta apud reliquos manerent, qui finitis quinque annis defuncti heredibus centum redderent florenos. Cujus rei acta apud Andream Dritzehen depoſita, ita ut ſolenne inſtrumentum ſigillo munitum deinceps conficeretur, id quod ipſa quoque acta teſtentur; Johannem Gutenberg quoque poſtea hanc ſecretam & mirabilem artem ipſos docuiſſe, quod & Andreas Dritzehen, morti proximus, confeſſus ſit. Cum itaque chartæ, hac ſuper re confectæ, & apud Andream

d

Dritzehen repertæ, hoc clare contineant ac ostendant, ipseque præterea probatis testibus se demonstraturum confidat, petere se, ut Georgius Dritzehen & ejus frater Nicolaus 85. florenos, quos defunctus eorum frater sibi (Gutenberg) nondum solvit, de illis centum florenis detrahant; se residuos quindecim florenos ipsis redditurum, quamvis dies solutionis nonnisi post aliquot annos venturus sit; adeoque heredibus se secundum literas super hac re conscriptas satisfacturum. Quod autem Georg. Dritzehen porro alleget, Andream Dritzehen, defunctum suum fratrem, multa ex paterna hereditate partim oppigneraſſe, partim alienaſſe; hoc sibi præjudicio esse non posse, cum præter dictam pecuniam & præter dimidiam vini cocti mensuram & canistrum pirorum acceperit nihil, nisi quod is (Dritzehen) atque Andreas Heilmann sibi dimidiam carratam vini dono dederint, cum illi plus fere penes se consumserint, pro quo tamen nihil perceperit. Frustra quoque ipsum (Georgium) petere, heredis titulo in emolumenta societatis admitti, cum nullas ejus rei obligationes noscat; neque Andream Dritzehen usquam pro plumbo aliisve rebus comparandis fidem suam interposuisse, nisi apud Fridelinum à Seckingen, qua tamen ipse (Gutenberg), post mortem ejus, numerata à se pecunia, eum liberasset, quæ vera probaturum se offert per testes.

Nos Prætor & Senatus audita dicta actione & exceptione, petito & responsione, probatione & testimoniis, ab utraque parte allatis, & præcipue charta conventionis examinata, judicamus & statuimus, ratam esse conventionis formulam, quam initam esse, ex charta patet, ita tamen, ut Joh. Riff, Andreas Heilmann & Joh. Gutenberg jurejurando ad sanctos præstito fidem dictæ chartæ suppleant, & affirment, dictam Conventionem publici Instrumenti formam accepturam fuisse, si Andream Dritzehen mors non præripuisset. Joh. quoque Gutenberg insuper jurejurando si asseveret, illos 85. florenos ipsi ab Andrea Dritzehen nondum fuisse solutos, deducat ille istos 85. florenos à centenis, quos debet, & si residuos quindecim Georgio & Nicolao Dritzehen reddiderit, centum illi floreni soluti censeantur, secundum tenorem supra dictarum chartarum; Gutenbergioque ratione operis & societatis nihil amplius cum illis sit commune. In dictam formulam jurarunt Johannes Riff, Andreas Heilmann & Joh. Gutenberg, nobis præsentibus, nisi quod Joh. Riff enuntiaverit, se primæ deliberationi non interfuisse, acquievisse tamen, cum ipso superveniente conventionis formulam repetierint. Jubemus ergo, standum esse dictæ Conventioni. *Datum vigil. Lucie & Otilie* (d. 12. Dec.) Anno XXXIX.

Num. IV.

Laurentii Beildeck, qui famulus Gutenbergii fuit, Querimonia.

EX PROTOCOLLO SENATUS MAJORIS,

CUJUS RUBRUM:

Queremonie & teſtes regiſtrati Magni Conſilii,

Anno Dni M°. CCCC°. XXX nono.

CH Lorentz Beildeck clage uch Herren der meiſter abe Jorg Dritzehen, Als hatt er mir für uch mine gnedigen Herren meiſter und Rat gebotten Ime ein worheit zu ſagen, da ich ouch by minem geſwornen eide geſeit habe was ich davon wuſte. Als iſt nu der egenannt Jörg Dritzehen darnoch aber für uch komen und hatt einen botten anderwerbe an mich gevordert jme eine worheit zu ſagen und hat damit geret ich habe vor nit wor geſeit. Darzu hat er ouch zu mir offenlich geruffet, höreſtu worſager du muſt mir wor ſagen ſolte ich mit dir uff die leiter kommen, und hatt mich damit frevenlich geſchuldiget und gezugen das ich ein meineidiger böſewicht ſye, da er mir doch von den gnaden Gottes unrecht geton hatt das doch ſwer böſe ſachen ſint &c.

Poſt medium hujus Protocolli, ubi enumerationes teſtium in diverſis cauſis, ſequentia leguntur:

Dis iſt Gutenbergs Worheit wider Jerge Dritzehen.

Item Her Anthonie Heilman
Item Andres Heilman

Item Claus Heilman
Item Mudart Stocker
Item Lorentz Beldeck
Item Wernher Smalriem
Item Fridel von Seckingen
Item Ennel Drytzehen
Item Conrat Saſpach
Item Hans Dunne
Item Meiſter Hirtz
Item Her Heinrich Olſe
Item Hans Riffe
Item Her Johans Dritzehen.

Dis iſt Jerge Dritzehen Worheit gegen Hans Gutenberg.

Item Lütprieſter zu Sant Martin
Item Fridel von Seckingen
Item Jocop Imeler
Item Hans Sydenneger
Item Midhart Honöwe
Item Hans Schultheis der holtzman
Item Ennel Dritzehen ſin huſſröwe
Item Hans Dunne der goltſmit
Item Meiſter Hirtz
Item Heinrich Biſinger
Item Wilhelm von Schutter
Item Wernher Smalriem
Item Thoman Steinbach
Item Saſpach Cunrat
Item Lorentz Gutenbergs kneht und ſin fröwe
Item Reimbolt von Ehenheim
Item Hans IX jor von Biſchoffsheim
Item Stöſſer Neſe von Ehenheim
Item Berbel das clein fröwel
Item Her Jerge Saltzmütter

Item Heinrich Sidenneger
Item ein brieff über X. ℔. gelts hant die Herren zum jungen Sant Peter her Andres verſetzt
Item ein brieff über II. ℔. gelts hant die Wurmſer ouch
Item Hans Roſſ der goltſmit und ſin fröwe
Item Her Goſſe Sturm zu Sant Arbegaſt
Item Martin Verwer.

VERSIO LATINA.

EGO Laurentius Beildeck defero ad Vos, Dominos Magiſtros, Georgium Dritzehen, quod cum ad Vos, Inclytos Magiſtros & Senatum, me citaſſet, ut dicerem verum, egoque quidquid iſta de cauſa noveram jurato dixiſſem; Georgius ille Dritzehen poſtea iterum ad Vos acceſſit, & per alium nuntium, ut verum dicerem, denuo poſtulavit, antea minus vera me edixiſſe incuſans. Præterea publice me compellavit his verbis: Audisne, homo veridice, cogam te verum dicere, ſi vel patibulo tecum ſuſpendi deberem; adeoque perjurum nebulonem me eſſe, nefarie arguit, quamvis gratia Dei ſim innocens. Imputatio gravis!

Poſt medium Protocolli legitur:

Hæc eſt Gutenbergii veritas (teſtes) contra Georgium Dritzehen.

Item Dom. Antonius Heilman.
Item Andreas Heilman.
Item Nicolaus Heilman.
Item MudartusStocker.
Item Laurentius Beldeck.
Item Wernherus Smalriem.
Item Fridelinus de Seckingen.
Item Anna Dritzehen.

Item Conradus Saſpach.
Item Johannes Dunne.
Item Magiſter Hirtz.
Item Dom. Heinricus Olſe.
Item Johannes Riffe.
Item Dom. Johannes Dritzehen.

Hæc eſt Georgii Dritzehen veritas (teſtes) contra Johannem Gutenberg.

Item Parochus ad St. Martini.
Item Fridelinus de Seckingen.
Item Jacobus Imeler.
Item Johannes Sydenneger.
Item Midhartus Honöwe.
Item Johannes Schultheis, lignarius.
Item Anna Dritzehen, uxor ejus.
Item Johannes Dunne, aurarius faber.
Item Magiſter Hirtz.
Item Heinricus Biſinger.
Item Wilhelmus Schutterenſis.
Item Wernherus Smalriem.
Item Thomas Steinbach.
Item Saſpach Conradus.
Item Laurentius, Gutenbergii ſervus, cum uxore ſua.
Item Reimboldus de Ehenheim.
Item Johannes Neunjor de Biſchoffsheim.
Item Agnes Stœſſer de Ehenheim.
Item Barbara muliercula.
Item Dom. Georgius Salzmütter.
Item Heinricus Sydenneger.

Item chirographum X. librarum argenti, quod Canonici D. Petri Jun. Dom. Andreæ pignori dederunt.

Item chirographum II. librarum argenti, quod in Wurmſeriorum manibus eſt.

Item Johannes Roſſ, faber aurarius, & uxor ejus.
Item Dom. Goſſe Sturm ad S. Arbogaſtum.
Item Martinus Verwer.

NUM. V.

Inſtrumentum emptionis reditwum, ubi Gutenbergius, dictus Gensfleiſch, condebitor eſt.

EX LIBRO SALICO ECCLESIÆ THOMANÆ ARGENTORATENSIS, N°. B. Fol. 293. a.

A. MCCCCXLI.

CORAM nobis judice curiæ Argentinenſis conſtitutus Johannes Karle armiger pro ſe & ejus heredibus univerſis vendidit & libere reſignavit honeſtis viris dominis Decano & Capitulo eccleſiæ Sancti Thomæ Argentinenſis & eorum ſucceſſoribus in eadem Eccleſia cum centum libris denariorum Argentinenſium ex reemptione quorundam reddituum, quatenus ad prædictum Capitulum dictæ eccleſiæ ſpectabant, & de bigeniis & de trunco in choro dictæ eccleſiæ Sancti Thomæ coram Præpoſito ipſius eccleſiæ exiſtente habitis & receptis, ut dicitur, ementibus redditus annuos quinque librarum denariorum Argentinenſium uſualium ſuper bonis & redditibus conſcriptis in inſtrumento, cui hæc præſens litera, ſigillo curiæ Argentinenſis ſigillata, eſt transfixa. Quos quidem redditus jam venditos prænominatus venditor pro ſe & ejus heredibus univerſis dominis Decano & Capitulo dictæ eccleſiæ, pro tempore exiſtentibus, ſingulis annis, in feſto beati Hilarii epiſcopi, de bonis & redditibus in dicto inſtrumento conſcriptis ſolvere, dare, & in civitate Argentinenſi præſentare, bonaque in ædificiis & in cultura bona conſervare tenere promiſit. Nullo caſu grandinis, gewerræ, litigii &c. ipſeque venditor pro ſe & ejus heredibus univerſis bona & redditus in dicto inſtrumento conſcriptos, eſſe velint obnoxios, obligatos & ypotechatos dominis Decano & Capitulo dictæ eccleſiæ &c. Ut autem dominus Decanus & Capitulum annis ſingulis de ſolutione & præſentatione dictorum reddituum, ut præfertur, certiores exiſtant, conſtituti coram nobis Judice ſupradicto ſtrenuus vir Lutholdus de Ramſtein miles & *Johannes dictus Genſefleiſch alias nuncupatus Gutenberg de Maguntia, Argentine* commorantes, pro ſe & eorum heredibus uni-

versis una cum prænominato venditore erga dominos Decanum & Capitulum dictæ ecclesiæ Sancti Thomæ, pro tempore existentes, pro præscriptis jam venditis redditibus, ut præfertur, solvendis & præsentandis, nec non pro bonis in prætacto instrumento conscriptis &c. Et in ædificiis & cultura bonis conservandis condebitores in solidum constituerunt præsentibus atque fecerunt, ita & in modum hunc: Videlicet si jam prædictus venditor vel ejus heredes anno aliquo in prædicto termino in solutione & præsentatione reddituum venditorum, ut præfertur, faciendis negligentes existerent aut bona in prætacto principali instrumento conscripta in ædificiis & cultura bonis non conservarent, & tunc præfatus Lutholdus Ramstein condebitor si propria in persona subscriptum obstagium servare noluerit, unum famulum honestum cum uno equo, loco sui, per fidem nomine juramenti, dictique Johannes Karle venditor & Johannes Gutenberg condebitor se propriis suis in personis per juramenta ab ipsis coram nobis corporaliter præstita, in civitatem Argentinensem in hospitium publici hospitis, quod eis per dominos Decanum & Capitulum dictæ ecclesiæ Sancti Thomæ, pro tempore existentes, deputabitur in obstagium more obsidum, & solitum & consuetum ad res venales sine quovis pacto infra octo dies proximos, post quam super hoc ex parte dominorum Decani & Capituli, pro tempore existentium, de ore ad os, vel per litteras aut per nuncios seu ad hospitia sua moniti vel requisiti fuerint, præsentabunt & præsentare promiserunt, nunquam ab obstagio hujusmodi recessuri, nisi prius redditus jam venditi, tunc neglecti, fuerint integraliter persoluti. Et si venditores aut condebitores prædicti aut aliquis ipsorum hujusmodi obstagium infringerent vel id juxta modum prætactum, quod absit, non servarent, quod tunc venditor & condebitores prædicti excomunicationis sententiæ, quam a nobis judice supradicto in se suosque heredes universos sponte fieri elegerant ac se nostræ Jurisdictioni in hac parte submiserant, debeant subjacere. Et nihilominus licitum erit dominis Decano & Capitulo dictæ ecclesiæ Sancti Thomæ, pro tempore existentibus, ac coadjutoribus eorundem universis auctoritate ipsorum propria vel mediante judicio ecclesiastico vel seculari aut sine judicio, ut magis placuerit eisdem, venditorem & condebitores prædictos & eorum heredes universos ac universa & singula ipsorum mobilia & immobilia bona, ubicunque locorum sita sunt, reperta fuerint vel inventa, quocunque nomine nuncupata, & specialiter bona & redditus ypotechatos, in dicto instrumento conscriptos, in solidum occupare, invadere, apprehendere, pignori capere, & distrahere, usque ad solutionem plenam reddituum, jam venditorum, tunc neglectorum, prædictorum & quousque

quousque bona, in prædicto instrumento conscripta, in ædificia & culturas bonas fuerint redacta, pace terræ generali vel privata, judicio ecclesiastico vel seculari, civilegio, consuetudinibus & statutis, tam publicis, quam privatis, civitatum, oppidorum, terræ, & locorum quorumcunque, in præmissis non obstantibus. Et si quas expensas seu dampna ex præmissis, vel eorum occasione, dominos Decanum & Capitulum dictæ ecclesiæ pro tempore existentes, aut coadjutores ipsorum quoscunque, in judicio vel extra, modum in quemcunque sustinere contingerit, illas & illa prænominati venditor & condebitores in solidum pro se & eorum heredibus universis solvere & refundere promiserunt eisdem integraliter & in totum; super quibus dampnis & expensis verbis simplicibus dominorum Decani & Capituli dictæ ecclesiæ, pro tempore existentium, standum erit atque credendum. Si vero solutio & præsentatio prædictorum jam venditorum reddituum unquam anno aliquo a prædicto termino per integrum annum protraheretur, ita quod unus census attingeret alium, quod tunc licitum sit dominis Decano & Capitulo dictæ ecclesiæ, pro tempore existentibus, auctoritate ipsorum propria, vel mediante judicio ecclesiastico vel seculari, bona & redditus in dicto instrumento conscriptos ad se vocare & attrahere, si voluerint, nec non cum ipsis disponere & ordinare pro suo libito voluntatis, contradictione quorumcunque aliqualiter non obstante. Hac conditione apposita, si bona & redditus ypotechati, in dicto instrumento conscripti, umquam casu quocunque contingenti deteriorentur vel annichilarentur, ita quod dominus Decanus & Capitulum dictæ ecclesiæ, pro tempore existentes, redditus jam venditos annuatim de eisdem ypotechatis bonis & redditibus commode consequi & habere non possent, aut si defectum, dampnum vel impedimentum aliquos sustinerent in eisdem, hujusmodi defectum, dampnum & impedimentum venditor & condebitores prænominati in solidum pro se & eorum heredibus universis de & cum universis aliis ipsorum bonis, mobilibus & immobilibus, tollere & recompensare promiserunt eisdem integraliter, sub obstagio & ceteris pœnis prænominatis. Conditum est etiam & adjectum, si vel quandocunque aliquem ex venditore & condebitoribus supra dictis ante reemptionem dictorum reddituum decedere contingerit, quod tunc superstites ex ipsis venditore & condebitoribus alium æque bonum, certum & ydoneum sine dolo in ipsius defuncti locum infra mensem proximum, postquam super hoc ex parte dominorum Decani & Capituli dictæ ecclesiæ, pro tempore existentium, pari monitione, ut supra, monerentur vel requiruntur, subrogent & substituant, subrogareque & substituere teneantur, qui sic subrogatus se obliget & astringat

ad omnia & singula, in præsenti instrumento contenta; atque & prout ipse defunctus in præsenti instrumento obligatus erat & astrictus. Alioquin dicto mense lapso superstites ex ipsis venditore & condebitoribus obstagium in dicta civitate Argentinensi, in modum prætactum, per fidem & juramenta ipsorum prætacta & sub poenis præmissis servabunt, tamque diu, quousque subrogatio hujusmodi debitum sortiatur effectum. Et hanc venditionem prænominatus venditor præsentibus publice est confessus pro pretio centum librarum denariorum Argentinensium, quam pecuniam ipse venditor confessus fuit se a dominis Decano & Capitulo, emptoribus prædictis, plene & integraliter recepisse, sibique numeratam, traditam & solutam fore ac in usus suos totaliter convertisse. Constituens se & eorum heredes universos in solidum venditor & condebitores prænominati warandos & principales debitores prædictorum jam venditorum reddituum, in modum prætactum, annuatim in dicto termino super bonis & reddituum in prædicto instrumento conscriptis solvendorum & præsentandorum; & quod idem redditus & bona non sint dotales nec födales, nullique alias obnoxii vel obligati, præterquam in prædicto instrumento continetur. Quod & ipse venditor per prætactum suum juramentum sic esse asseruit erga dominos Decanum & Capitulum dictæ ecclesiæ Sancti Thomæ, pro tempore existentes, & adversus omnes homines, ut est juris. Transtulit quoque prænominatus venditor pro se & ejus heredibus universis per porrectionem calami, ut est moris, in honorabiles viros dominum Nicolaum Merswin, Scholasticum, & Conradum Hüter, Canonicos prædictæ ecclesiæ Sancti Thomæ, coram nobis præsentes & suo ac Decani & Capituli ipsius ecclesiæ nomine recipientes omne jus, possessionem, proprietatem & dominium, vel quasi, quæ sibi in dictis redditibus jam venditis competebant aut competere poterant modo quovis, hac conditione apposita, ut licitum sit præfato venditori & ejus heredibus anno & tempore quibuscunque, quibus voluerint, redditus jam venditos prædictos pro centum libris denariorum Argentinensium usualium a dominis Decanis & Capitulo dictæ ecclesiæ reemere. Ita tamen quandocunque hujusmodi reemtio acciderit, quod tunc pro illo anno tantum pro rata temporis effluxi a festo b. Hilarii episcopi, immediate ipsam reemptionem præcedente, usque in diem, qua hujusmodi reemptio acciderit, dominis Decano & Capitulo prædictæ ecclesiæ existentibus cedat & solvatur de redditibus ante dictis. Insuper prænominatus Johannes Karle venditor pro se & ejus heredibus universis promisit & promittit annuatim de redditibus octoginta quartalium, in prætacto instrumento conscriptis, nichil percipere, levare atque usibus suis applicare, nisi

prius redditus quinque librarum prædicti, tunc neglecti, fuerint integraliter persoluti, nec non unumquemque colonum bonorum, in dicto instrumento conscriptorum, redditus octoginta quartalium prætactos inferentium, talem habere & inducere ac apud eum efficere & procurare, quod promittat eosdem redditus octoginta quartalium, quamdiu colonus ipsorum fuerit, a civitate Argentinensi ad locum unum, sibi per dominos Decanum & Capitulum dictæ ecclesiæ deputandum, præsentare & reponere. Ad hæc constituti coram nobis Judice supradicto Lauwelinus & Henselinus fratres, filii Henselini, dicti Hannemans Hensel de Marle, coloni prætactorum bonorum suo & nomine ejusdem Henselini, ipsorum patris, pro se quoque & eorum Henselino, ipsorum patre & eorum heredibus universis in solidum promiserunt & præsentibus promittunt, de consensu & voluntate prædicti Johannis Karle venditoris, quamdiu coloni prætactorum bonorum fuerint, redditus octoginta quartalium præscriptos annuatim in civitatem Argentinensem ad locum unum, sibi per dominos Decanum & Capitulum dictæ ecclesiæ Sancti Thomæ deputandum, si vel quandocunque ab ipsis dominis moniti vel requisiti fuerint, sub pœna excommunicationis sententiæ, nec non occupationis & invasionis judicii secularium, præsentare & reponere, quomodolibet sine dolo. Renunciaverunt insuper quoad præmissa venditor & condebitores prænominati in solidum pro se & eorum heredibus universis exceptioni dividendarum actionum, epistolæ divi Adriani, constitutioni de duobus vel pluribus reis debendi vel promittendi; & specialiter venditor ipse exceptioni pecuniæ prædictæ non numeratæ, non solutæ & in utilitatem non conversæ, doli mali, actioni in factum, beneficio restitutionis in integrum, & quo deceptis ultra dimidium justi pretii subvenitur, omnique juris auxilio, canonici & civilis &c. Et in præmissorum testimonium sigillum Curiæ Argentinensis ad petitionem dictarum partium una cum sigillis venditoris & condebitorum prædictorum præsentibus est appensum. Actum quoad Johannem Karle venditorem, & *Johannem Gutenberg* condebitorem, ac dominos Nicolaum Merswin & Conradum Hüter, Canonicos supradictos, secundo ydus Januarii. Actum autem quoad Lauwelinum, colonum supradictum, quarto ydus Februarii. Actum vero quoad Lutholdum de Ramstein condebitorem etiam supradictum XII. kalend. Marcii. Actum quoad Henselinum colonum similiter prænominatum VIII. kal. Aprilis, Anno Domini MCCCCXLI. &c.

Num. VI.

Gutenbergius Capitulo Thom. Argent. vendit annuos reditus ſuper Civitatem Moguntinam.

EX LIBRO SALICO ECCLESIÆ D. THOMÆ ARGENTORATENSIS, N°. B. fol. 302. b.

A. MCCCCXLII.

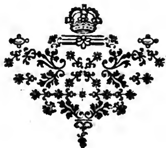
CORAM nobis Judice Curiæ Argentinenſis conſtituti *Johannes dictus Genſefleiſche, alias Guttenberg de Maguncia*, & Martinus dictus Brehter, civis Argentinenſis, ſubjiciens ſe noſtræ Jurisdictioni in hac parte, in ſolidum pro ſe & eorum heredibus univerſis vendiderunt & libere reſignaverunt honorabilibus viris dominis Decano & Capitulo eccleſiæ Sancti Thomæ Argentinenſis, ipſis & ſucceſſoribus ipſorum in eadem eccleſia univerſis, & ſpecialiter Officio porte (†) ipſius eccleſiæ, cum pecunia habita & recepta ex reempcione annuorum reddituum quinque librarum denariorum Argentinenſium, quos antea Jacobus dictus Buman Armiger ipſis dominis Decano & Capitulo, & ſpecialiter Officio porte ejuſdem eccleſiæ Sancti Thomæ perſolverat, ut dicitur, ementibus redditus annuos quatuor librarum denariorum Argentinenſium uſualium ſuper redditibus annuis decem florenorum Renenſium, quos prudentes viri, Magiſtri Civium, Conſules & Cives civitatis Maguntinenſis vendiderunt quondam Johanni Rihter, alias Leheymer, Judici ſeculari civitatis Maguntinenſis, ſub pacto reempcionis pro ducentis florenis Renenſibus, ſuper ipſius civitatis proventibus & obventionibus univerſis, ſecundum tenorem inſtrumenti, deſuper theutonice confecti, & ſigillo magno & antiquo civitatis Maguntinenſis, nec non ſigillo Univerſitatis jam dictæ civitatis Maguntinenſis ſigillati, per nos viſi. Qui quidem redditus decem florenorum ad præfatum *Johannem Güttenberg* ex ſucceſſione præfati quondam Johannis Leheymer, ejus avunculi, ſunt, ut dixerat, devoluti, & eoſdem jam venditos redditus

(†) Officium portæ deſignat Quæſturam, *die Schaffney*.

quatuor librarum prænominati venditores in solidum pro se & eorum heredibus universis dominis Decano & Capitulo, & specialiter procuratori Officii porte prætactæ ecclesiæ, pro tempore existentibus, singulis annis in festo beati Martini episcopi de redditibus decem florenorum prætactis solvere, dare & præsentare promiserunt, ipsique venditores in solidum pro se & eorum heredibus universis redditus decem florenorum præscriptos esse voluerunt obnoxios, obligatos & ypothecatos dominis Decano & Capitulo prætactæ ecclesiæ, pro tempore existentibus, & specialiter Officio porte ecclesiæ ejusdem, pro præscriptis jam venditis redditibus solvendis & præsentandis in modum antedictum, ita videlicet, si venditores supradicti vel eorum heredes anno aliquo in prædicto termino, in solutione & præsentatione dictorum jam venditorum reddituum facienda, ut præfertur, negligentes existerent aut remissi, quod tunc excommunicationis sententiæ debeant subjacere. Nichilominusque ex tunc licitum erit dominis Decano & Capitulo ac procuratori Officii porte prætactæ ecclesiæ, pro tempore existentibus, ac coadjutoribus eorundem universis autoritate ipsorum propria, vel mediante Judicio Ecclesiastico vel seculari, aut sine judicio, ut magis placuerit eisdem, venditores supradictos & eorum heredes universos ac universa & singula ipsorum mobilia & immobilia bona, ubicunque locorum sita sunt, reperta fuerint vel inventa, quocunque nomine nuncupata, & specialiter redditus ypotechatos prætactos in solidum occupare, invadere, apprehendere, pignori capere & distrahere usque ad solutionem plenam reddituum jam venditorum, tunc neglectorum, prædictorum. Et si quas expensas & dampna ex præmissis, vel eorum occasione dominos Decanum & Capitulum ac procuratorem Officii porte prædictæ ecclesiæ Sancti Thomæ ac coadjutores ipsorum quoscunque, pro tempore existentes, modum in quemcunque sustinere contigerit, in judicio vel extra, illas & illa præfati venditores in solidum pro se & eorum heredes universi solvere & refundere promiserunt eisdem integraliter & in totum, super quibus quidem dampnis & expensis verbis simplicibus dominorum Decani & Capituli ac procuratoris Officii porte prætactæ ecclesiæ Sancti Thomæ, pro tempore existentium, standum erit atque credendum, hac conditione apposita, si redditus ypothecati præscripti umquam casu quocunque detingente diminuerentur, devastarentur vel annichilarentur, ita quod domini Decanus & Capitulum ac procurator Officii porte prædictæ ecclesiæ, pro tempore existentes, redditus jam venditos annuatim de eisdem ypothecatis redditibus decem florenorum commode consequi & habere non possent, aut si defectum, dampnum vel

impedimentum aliquos ſuſtinerent in eiſdem, hujuſmodi defectum, dampnum & impedimentum prænominati venditores in ſolidum pro ſe & eorum heredibus univerſis de & cum univerſis aliis ipſorum mobilibus & immobilibus tollere & recompenſare promiſerunt eiſdem integraliter, ſub pœnis prænotatis. Se vendidiſſe & libere reſignaſſe prænominati venditores publice ſunt confeſſi pro pretio octoginta librarum denariorum Argentinenſium uſualium. Quam pecuniam ipſi venditores confeſſi fuerunt, ſe a dominis Decano & Capitulo emptoribus ſupradictis plene & integraliter recepiſſe, ſibique numeratam, traditam & ſolutam fore, ac in uſus præfati *Johannis Guttenberg* totaliter convertiſſe, conſtituentes ſe & eorum heredes univerſos in ſolidum venditores prænominati warandos & principales debitores prædictorum jam venditorum reddituum, in modum prætactum annuatim in dicto termino ſuper redditibus ypothecatis prædictis ſolvendorum & præſentandorum, & quod iidem ypothecati redditus non ſint dotales, nullique alias obnoxii, venditi, revenditi, vel aliqualiter obligati, ſine dolo, quod & ipſe *Johannes Guttenberg* venditor ſic eſſe aſſeruit per fidem, nomine juramenti ab ipſo coram nobis corporaliter præſtitam, erga dominos Decanum & Capitulum prætactæ eccleſiæ Sancti Thomæ, pro tempore exiſtentes, & ſpecialiter Officium porte eccleſiæ ejuſdem adverſus hominem omnem, ut eſt juris, tranſtuleruntque jam dicti venditores in ſolidum pro ſe & eorum heredibus univerſis per calami porrectionem, ut moris eſt, in honorabiles viros dominos Nicolaum Merſwin Scolaſticum & Conradum Hütter, Canonicos prætactæ eccleſiæ Sancti Thomæ, coram nobis præſentes, & ſuis & dominorum Decani & Capituli ac Officii porte ejuſdem eccleſiæ nominibus recipientes omne jus, poſſeſſionem, proprietatem & dominium vel quaſi, que ſibi in redditibus jam venditis præſcriptis competebant aut competere poterant modo quovis, hac condicione appoſita, quod licitum ſit præfatis venditoribus & eorum heredibus anno & tempore quibuſcunque, quibus voluerint, redditus jam venditos præſcriptos cum octoginta libris denariorum Argentinenſium uſualium a dominis Decano & Capitulo prætactæ eccleſiæ, pro tempore exiſtentibus, reemere. Ita tamen quandocunque hujuſmodi reemptio acciderit, quod tunc pro illo anno tantum pro rata temporis effluxi, a feſto beati Martini epiſcopi, immediate ipſam reemtionem præcedente uſque in diem, qua hujuſmodi reemptio acciderit, dominis Decano & Capitulo ac procuratori Officii porte prætactæ eccleſiæ, pro tempore exiſtentibus, cedat & ſolvatur de redditibus jam venditis antedictis. Condictum eſt etiam & appoſitum, ſi redditus ypothecati præſcripti ante

prædictorum jam venditorum reddituum reemptionem reemerentur, quod tunc pecunia exinde recepta in alios certos redditus seu immobilia bona convertatur, qui dominis Decano & Capitulo prædictæ ecclesiæ Sancti Thomæ, pro tempore existentibus,& specialiter Officio porte ecclesiæ ejusdem obligati sint in omnem eum modum, prout præscripti redditus decem florenorum exnunc obligati sunt absque dolo. Renunciaverunt insuper, quoad præmissa, venditores sæpe dicti in solidum pro se & eorum heredibus universis exceptioni pecuniæ prætactæ non numeratæ, non traditæ, non solutæ, & in utilitatem prædicti *Johannis Guttenberg* non conversæ, doli mali, actioni in factum, beneficio restitutionis in integrum, & quo deceptis ultra dimidium justi precii subvenitur, dividendarum actionum, epistolæ divi Adriani, constitutioni de duobus vel pluribus reis debendi vel promittendi, omnique juris auxilio Canonici & Civilis, consuetudinibus & statutis tam publicis quam privatis, exceptionibus & defensionibus aliis quibuscunque, quibus juvari possent ad veniendum & faciendum contra præmissa vel præmissorum aliquod, quocunque modo, in judicio vel extra, imposterum vel ad præsens. Et in præmissorum testimonium sigillum Curiæ Argentinensis ad petitionem dictarum partium præsentibus est appensum, una cum sigillis venditorum prædictorum. Actum XV. kal. Decembris Anno Domini Millesimo quadringentesimo quadragesimo secundo.

NUM. VII.

Gutenbergius ſolvit Gabellam Vini.

EX RATIONALI VECTIGALIS OBOLARII (*) CIVITATIS ARGENT.

CUJUS RUBRUM:

Helbeling Zollbuch de A. 1436. *bis* 1440. *Conſtofeler.*

I *TEM Hans Gutemberg I. fuder und IV. O.* (ſcil. *eingelegt.*) *Iſt mit ime gerechnet uff durnſtag vor S. Margreden tag A.* 1439. *Jor, blieb ſchuldig XII. ß ϑ. und wenne er die git, ſo hat er bezalt untz S. Johans tag zu Sungihten neheſt vergangen. Item hat geben XII. ß. uff denſelben tag.*

Helbeling Zollbuch de A. 1442. ſqq. *Conſtofeler.*

Item Hans Guttenberg vohet die ordnung an ſelbe 2. *Perſohnen uff S. Matthis dag A.* 1443. *hat geben I. gulden an S. Gregorien dag A. XLIIII.*

Alibi legitur: *daſſ dieſen zoll gegeben habe Ennel Gutenbergen ;* ſine anno.

(*) Obolarium Vectigal, *Helbeling Zoll*, nomen habet ab Obolo, *Heller*, *Helbeling*, qui per cantharum (*Maas*,) ſolvendus Civitati. *Helbeling* dimidia pars eſt Penningi, qui argenteus minimæ formæ nummulus fuit, cui multum æris admixtum. Helleri hi Argentinenſes ab Hallenſibus illis diſtinguendi ſunt nummis, quibus nomen datum ab oppido, ubi cuſi ſunt, Sueviæ Halæ.

VERSIO

VERSIO LATINA.

OBOLARII VECTIGALIS RATIONALE ab A°. 1436. uſque ad 1440.

Claſſis Conſtaſleriorum.

JOHANNES Gutemberg unam carratam vini & VI. menſuras (ſcil. in cellam ſuam immiſit.)

Rationibus collatis die Jovis ante S. Margarethæ a. 1439. debebat XII. Schillingos denar. quibus ſolutis nomen diſſolvit uſque ad S. Joh. Bapt. nuper præteriti. Item dedit XII. Schillingos eadem die.

OBOLARII VECTIGALIS RATIONALE de A°. 1442. ſqq.

Claſſis Conſtaſleriorum.

Item incipit Regiſtrum Johannis Guttenbergii pro ſe & contubernali die S. Matthiæ a. 1443. Dedit I. florenum die S. Gregorii a. 44.

Alibi legitur: vectigal hoc dediſſe Annam Gutenbergiam, ſine anno.

Num. VIII.

Helbeling Zollbuch de A. 1442. ſqq. *Conſtofeler.*

HERRE Heinrich Eckſtein vohet die ordnunge an ſelbe IIII. uff ſungihten A. XLII. het geben 32 ß. und het bezalt bitz ſungihten XLIIII.

Porro: *vohet die ordnung an ſelb III. Perſonen A. XLIIII. und XLVI.*

Item Hans von Grueningen Moler A. XLI. VI. und A. XLII. I. fuder.

Helbeling Zollbuch de A. 1445. *biß* 1450. *Goltſmide.*

Item Herr Johans Mentele Goltſchriber, zu Herbeſt A. XLVII. ½ ſ. VI. noch Oſtern A. XLVIII. zu Herbeſt A. XLIX. ½ ſ.

Item Johans Mentle Guldenſchriber vohet die ordnung an ſelb II. Perſohn uff S. Jergen dag A°. XLIX. het geben I. gulden in die Conceptionis, *het gen V ½ ß. und het bezahlt biß S. Jorgen tag A°. L. hat gent V. ß. uff ziſtag nach S. Lucien tag A°. L.*

VERSIO LATINA.

OBOLARII VECTIGALIS RATIONALE de A°. 1442. ſqq.

Claſſis Conſtafleriorum.

DOM. Henricus Eckſtein incipit inſcribi, pro ſe & tribus familiaribus, ſolſtitio æſtivo a. XLII. Dedit 32. ſchillingos uſque ad ſolſtitium æſtivum a. XLIII. Dedit 32. ſchill. nomenque diſſolvit uſque ad ſolſtitium a. XLIIII.

Porro: cœpit inſcribi pro ſe & duobus familiaribus a. XLIIII. & XLVI.

Item Johannes de Grueningen, Pictor, a. XLI. ſex, & a. XLII. unam carratas vini.

De A. 1445 -- 1450.

Claſſis Fabrorum Aurar.

Item Dom. Johannes Mentele, ſcriba aurarius, Autumno a. XLVII. dimidiam carratam, ſex poſt Paſcha a. XLVIII. Autumno a. XLIX. dimidiam carratam.

Item Johannes Mentle, ſcriba aurarius, cœpit inſcribi ipſe cum familiari die S. Georgii a. XLIX. Dedit I. florenum die Conceptionis. Dedit V. ſchill. cum dimidio, nomenque diſſolvit uſque ad diem S. Georgii a. L. Dedit V. ſchill. die Martis poſt S. Luciæ a. L.

INDEX AUCTORUM.

*Signum † paginæ præfixum, Auctorem confutatum; signum * vero illustratum indicat.*

INDEX RERUM.

Litera D. Documenta designat.

Heilmann,

g

FINIS.

Ex Prelo JOH. HENRICI HEITZII Univerfitatis Typogr.

a humane condicōnis. Lotarij dyaconi
i et Bachi cardinalis qui postea Inno·
ıppellatus ē. Anno dñi. M cccc xlviij·
s. q̄y Prima tot hī capl'a q̊t assignan·

ı fructū homo pducit in vita
anc ɔdicōnis sit indignitas. herbas et
ga Jlle de se pducūt flores et fructus
es pediculos ⁊ lumbricos· iste de se fū
um et balsamū et tu de te vrinam fnu

nis in modū dyalogi ad animā suā
ie & pulchre q̄tenus sup oia ex mul
it diligat deū.

Hugo.

anime mee & amica cō fabula cōe cū
re cupio ne me alienus admittet̄ sed
i verba cōferemus. Sic enī nec timor
re. nec illi vba respondere. Dic michi
q̄d sup omnia diligis Ego scio q̄
sine dilectione esse nō potes. sed ve
q̄d inter omīa diligendū elegeris. Di
intelligas quid te interrogem aspi
co sūt multas ibi species pulchras
umanos affectus alliciūt & secun
stationes ad fruendū desideria acce
es p̄ciosi fulgorem suū habet decor
a vestes fuscare colore suū Sed hec
omīa vidisti pene singula expta es
sse recolis & adhuc mira vides in
ōprobari possis. Dic ergo obsecro
ucū tibi feceris quē singulariter am
s Certus enī sū q̄ aut bonū que vi
iam postpo suisti vniuersa hec aliud
ligis. Anima Sicut amare nō
omnibus que videnť michil adhuc
q̄d sup omīa amandū sic nōdum in
tis didici fallacē esse & fugacem a
mp cōperi id q̄d michi elegerā pdere
cuit supuenerit cogor cōmutare sic
luctuo dū nec sine amore esse possū
Hugo Gaudeo q̄ solū in amo
leo q̄ in amore supnor nōdum re
be exilio patriā faceres. Nūc vero q̄r
is p cōcupiscenciā tpalium amorem
gnū salutis p̄ncipiū tibi esse potest
dicisti i melius q̄r sic ab omī tpaliū

cimen ex Bibliis Mentelii.

fundis clamaui rc Von der tieff rc
m der zwölfften staffeln
e non est exaltatum herre nit ist
lm der dreyzehenden staffeln
o domine dauid. Gedenck herre
m der vierzehen staffeln.
ā bonum. Secht wie wunniglich
lm der fünffzehenden staffeln
nc benedicite Secht nu gesegent

alm macht dauid den vngeleubigen beyde
ekarten sich vñ beschneyden hiessen dañ
reden in dem tempel vnd werden fürbas ir
vñ ist sein vberschrifft psalm dauid.
nomen domini rc. Lobt den namen rc

psalm macht dauid zü einer beycht de volcke
n man die beiden beschneiden solt so sprache
salm vor als man spricher den gelauben so
inder taufft vñ ist sei vberschrifft psalm

---

at liber iste anno domini millesimo
ingentesimo [redacted]
esimo sexto formato arte impssoria
rabilem virū Johānē mentell
entina rc

n. Incipit Summa de mysionis ad
lata p fremi Alexanni de ordi
ubi jmittit lrã einsde fratris
r Gaietanni sa theodori dyaco.
postea imediate lra eiusd' dni qr
usit ad supdcm Alexanni. Ista e lra

Euerando in xpo p̃ri
et dño · dño Johanni
Gayetano de vrbe di
uina puidentia dig:
nissime sacrosc̃te ro:
mane ecc̃ie sancti the:
odori diacono cardia:
li · ff alexan' de ast de
ordine ffm mioꝝ eius
uerentiã sitiqꝫ recõmendacõꝫ
deuota ¶

vñ imputet sibi q̃
it maxie si pr iusta de cã cõ
ir erat vilis psona · s aut · de
o · coll · A · bec hoste · A lr dr ff ·
filia immo pre nupserit · pr
i viri indignũ elegerit ·
fris alexanni arte impssoria
bile viuũ johẽz mentel
nj lxix · 1269 deo gracias

OMMEND. ORD. S^{ti}
EROS. ARGENT.

BIBLIIS LATIN.
MCCCCLXVIII.

laute dominū in sanctis ei⁹:
date eū in firmamēto virtutis ei⁹.
e eū in ṽtutib⁹ eius : laudate eum
titudinē magnitudinis ei⁹. Lau
sono tube : laudate eū in psalterio
a. Laudate eū in tympano ꝛ cho
te eum i cordis et organo. Lau
cymbalis benesonātib⁹ : laudate
balis iubilationis : omnis spirit⁹
minum. Alleluia. .:.

Explicit psalterium ꝛc.
p magrm heinricum
Eggestein Anno lxviij

L. COMMEND. ORD. S^ti HIEROS. ARGENT.

OFFIC. CICER. *Tab. VI.*

MCCCCLXXII.

pimus Fretboor grecus f m̄ p̄plutarcū.
cicero et laudo et admiror. sed grecoꝝ
nnseret. cui vide ā erudicōꝫ et eloquentiā
noꝝ noß relicta erat. p te romā accessisse

rci Tulij clarissimū opus arte
ipulcra. Per venerabilē p̄bie
ūdc etiā inclite Argentin̄ ciui=
ē dn̄m Heinricū Eggesteyn. su
ligentia imp̄ssum ē Anno dn̄i
:. lxxij.

L. COMMEND. ORD. S.ti
H. HIEROS. ARGENT.

NUM. VII.

a Libri manu Petri de Gernsheim scri-
ti Lutetiæ Parisior. A. 1449.

od. MS. Bibliothecæ Universit. Argentor.

